Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

№ 72 (13672) | 1988 чылдың март 26, суббота | 1925 чылда үндезилеттинген | Өртээ 3 көп.

СЭКП ТК-НЫҢ ПОЛИТБЮРОЗУНДА

СЭКП ТК-ның Политбюрозу март 24-те болган хуралынга 1987 чылда СЭКП-ге хүлээп алыышкынның түңнелдериниң дугайында дыңнадыгны чугаалажып көрген. Партия хүрээлеңиниң организас-политиктиг улам ыңай быжыкканы демдеглеттинген. Партияга шилип алыышкынны демократчыттыышаан, парторганизациялар кандидатураларны коллективтер хуралдарынга баш удур чугаалажып көөрүн калбаа-биле практикалап, партияга кирип турарларның шынарын хынаарынга, оларның ажыл-чорудулгазын болгаш чурумун, мөзү-шынар талаларын үнелеп көөрүнге негелделиг апарган.

Ооң-биле чергелештир хөй-хөй партия организацияларында бо ажыл талазы-биле боттуг өскерлиишкиннер шоолуг болбаан. Партияга чаа кежигүннер хүлээп алырында сан-түң сүрер, ёзу барымдаалаар чүүлдер бар боор турар. Эде тургустунуушкун дээш идепкейлиг демиселчилерден партия хүрээлениң быжыглаарынче чогуур кичээнгей салдынмайн турар.

Бо ажылдың байдалын бүгү талалыг анализтеп көөрүн, коммунистерниң идейлиг кижизидилгезин күштелдирерин, экономиктиг реформаны боттандырарынга, партияның болгаш ниитилелдиң амыдыралын демократчыдарынга оларның авангардчы ролюн улам бедидерин партия комитеттеринге сүмелээн. Эде тургустунуушкунга идепкейлиг киржири амыдыралының кол негелдези апарган кижилерден партия хүрээлениң четчелээр болгаш быжыглаар айтырыглар талазы-биле СЭКП ТК-ның принципиалдыг айтыышкыннарын шыңгыы сагыырының чугулазы демдеглеттинген.

Эвилелдешкен республикаларның компартияларының ТК-ларының, чамдык партия крайкомнарының болгаш обкомнарының бирги секретарьларының киржилгези-биле СЭКП ТК-ның болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1986 чылдың июль 11-де хүлээп алган «Чурттуң тараа ажыл-агыйының быжыг чоруун бедидер болгаш он ийиги беш чылда тараа-мал челиниң курлавырын көвүдедир талазы-биле хемчеглер дугайында» доктаалының күүсеттинип турарын чугаалажып көрген. Тараа бүдүрерин ёзулуг кол угланыышкын кылган база ол ышкаш тараа культураларын бот-орулга-чарылгалыг коллективтер интенсивтиг арга-биле тарып өстүрүп турган чурттуң янзы-бүрү зоналарының хөй-хөй ажыл-агыйларында дүжүттүң болгаш тарааның ниити чыылдазының кескү өзүлдезиниң чедип алдынганы хуралга демдеглеттинген. Бүдүрүлгени интенсификастаанының ачызында чуртка тараа бүдүрериниң ниити чыылдазы 1986—1987 чылдарда 17 хуу өскен, күрүне шыгжамырынче кирип турар тарааның шынары экижээн.

Ындыг болзажок тараа ажыл-агыйында улуг өскерилге болбаан, тараа бүдүрериниң планнаттынган хемчээли чедип алдынмаан. Хөй-хөй республикаларда, крайларда болгаш областарда ажыл-агыйларның механизаторларының, специалистериниң болгаш удуртукчуларының ортузунда мурнакчы дуржулганы, эртемниң чедиишкиннерин өөнир талазы-биле ажыл куду деңнелде чоруттунуп, тараа бүдүрерин көвүдедиринге кирип турар акша-хөреңги чогуур беримчени бербейн турар. Тараа-бобы культураларны бүдүреринге хожудаашкын ажып эртинмээн, ооң уламындан мал чеминге хөй тараа ажыглаттынып турар. Чер ажылының эртемге үндезилеттинген системазы чогаадыкчы ёзу-биле шиңгээдип алдынмайн турар, технологтуг чурумну сагыыры куду деңнелде артпышаан, үндүрүп берип турар хөреңгилерни тараа культураларын бүдүрерин колдадырынче херек кырында эде хуваавайн турар. Интенсивтиг технологияны шиңгээдир ажылды, бот-орулга-чарылгалыг керээни колдуунда ужур барымдаалап чорудуп турер.

ССРЭ-ниң Кодээ ажыл-агый машина тудуушкун министерствозунуң, ССРЭ-ниң Чемишчидилге министерствозунуң, ССРЭ-ниң Химия үлетпүр министерствозунуң, ССРЭ-ниң Орук машина тудуг министерствозунуң, ССРЭ-ниң Тудуг материалдар министерствозунуң удуртукчулары, чурум чок чоруун көргүзүп, интенсивтиг технологияга дүүштүр ажыглаарынга херектиг машиналар болгаш дериг-херекселдер бүдүрүп бээр талазы-биле тараажыларның мурнунга алган хүлээлгезин күүсетпээн.

Чурттуң тараа ажыл-агыйының быжыг чоруун бедидеринге, тарааның ниити чыылдазын улам көвүдедиринге, ооң аъш-чем болгаш мал чеми шынарларын улам бедидеринге дузалаар хемчеглерни алырын Политбюро эвилелдешкен республикаларның компартияларының ТК-ларындан болгаш Министрлер Чөвүлелдеринден, партия крайкомнарындан болгаш обкомнарындан, ССРЭ-ниң Агроүлетпүркүркомундан негээн. Тараа болгаш өске-даа культураларның бедик дүжүдүн бо чылдан эгелеп алыр дээш ажыл-агый бүрүзүнге бот-орулга-чарылгалыг звенолорның, коллективтиг, өг-бүле, аренда болгаш өске-даа керээ ёзугаар ажылдаар бот-орулга-чарылгалыг звеноларның тараа өстүрериниң интенсивтиг технологиязын шиңгээдип алган турарынче кол кичээнгейни угландырар.

1988—1995 чылдарда Азербайджан ССР-ниң Даг Карабах автономнуг облазының социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедир талазы-биле СЭКП ТК-ның болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаалын Политбюро чүүлдүг деп көрген. Социал адырның материал-техниктиг баазазын кескүзү-биле быжыглаар, областың бүдүрүкчү күштерин болгаш инфраструктуразын хөгжүдер талазы-биле хемчеглерниң улуг комплекизи көрдүнген.

Чуртталга бажыңнарының, ниити өөредилге школаларының, школа назыны четпээн уруглар албан черлериниң болгаш эмнелгелерниң, социал-культураның өске-даа объектилериниң тудуун улам калбартыры көрдүнген. Ниити эвилелдиң телевидение программаларын база ол ышкаш Азербайджанның болгаш Арменияның телевидениелериниң дамчыдылгаларын долу хемчээл-биле хүлээп алырын хандырар ажылды доозар. Армян дылга литература парлап үндүрери көвүдээр, төөгүнүң болгаш культураның тураскаалдарын чаартып кылыр болгаш катап тургузар ажылдарның хемчээли калбаар. Ажылчы чонну, бүгү чурттакчы чонну интернационализмниң, акы-дуңма найыралдың болгаш бот-боттарынга дузалажырының ёзузунга кижизидери чүгула сорулга боор артар, национализмниң болгаш янзы-бүрү улустарның национал чаңчылдарын хүндүлеп көрбес чоруктуң кандыг-даа илергейлээшкиннерин шиитпирлиг үзе шавар.

Чаа бүдүрүлгелерни тудуп, амгы ажылдап турарларын чаартып база техника-биле эде дерип тургаш, он үшкү беш чылдың төнчүзүнге чедир үлетпүр бүдүрүлгезиниң хемчээлин бүдүн чартык катап улгаттырар. Областың агроүлетпүр комплекизи улам хөгжүүр. Автомобиль оруктары тударының хемчээли барык ийи катап улгадыр.

Даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулганы эде тургузарын ханыладырынче угланган чазактың саналдарын хуралга деткээн. Министерстволарның болгаш ведомстволарның даштыкы экономиктиг организацияларының организастыг структуразын сайзыраңгайжыдар талазы-биле хемчеглерни чүүлдүг деп санаан. Ол организацияларны долу бот-орулга-чарылгаже шилчидери, оларның звеноларының база аппаратта ажылдап турар кижилерниң санын кызырары чогумчалыг деп санаан. Даштыкыда ажылдап турар даштыкы экономиктиг организацияларның ажылын кескүзү-биле экижидери көрдүнүп турар. ССРЭ-ниң садыг төлээ черлери ажылдап турар чурттарынга бистиң күрүневистиң даштыкы экономиктиг эрге-ажыктарын долу хемчээлдини-биле төлээлээри, даштыкы чурттар-биле садыг харылзааларының хөгжүлдези дээш харыысалгалыг болуру көрдүнген.

М. С. Горбачевтуң Югославияның Социалистиг Федеративтиг Республиказынга албанның найыралчы аян-чорууну, ЮСФР-ниң Президиумунуң Даргазы Л. Мойсов болгаш ЮКЭ ТК-ның Президиумунуң Даргазы Б. Крунич база өске-даа югослав удуртукчулар-биле чугаалажыышкыннарының болгаш беседаларының түңнелдерин Политбюро чугаалажып көрген. Аян-чорук совет-югослав харылзааларда чүгула политиктиг болуушкун болган, ийи чурттуң аразында бүзүрежир болгаш бот-боттарын билчир чорукту быжыглаан, социалистиг хөгжүлдениң болгаш делегей харылзааларының хөй-хөй улуг айтырыгларының талазы-биле оларның туруштарының дөмейлешкек боорун көргүскен.

Совет-югослав Декларация, ССРЭ биле ЮСФР-ниң аразында 2000 чылга чедир үеде кады ажылдажылганың үр хуусаалыг экономиктиг программазы бедии-биле үнелеттинген. 1955—1956 чылдарның документилеринде быжыглаттынган принциптерниң үндезининге кады ажылдажылганың бүгү комплекизин чаа, улам бедик чадаже көдүреринге ийи таланың белени ук документилерде илергейлеттинген. Дээди деңнелге болган дугуржулгага дүүштүр совет-югослав харылзааларның темпизин болгаш шынарын бедидер хемчеглерни чайгылыш чок боттандырарын партия, совет органнарга, министерстволарга болгаш ведомстволарга даасткан.

ССРЭ-ниң парламент бөлүүнүң чалалгазын ёзугаар Москвага чоруп турган кескү америк сенаторлар болгаш эртемденнер бөлүү-биле М. С. Горбачевтуң беседазын чүүлдүг деп санаан. Ук беседа Совет Эвилели биле АКШ-тың аразында харылзааларда политиктиг чугаалажыышкыннарны уламчылаарынга таарымчалыг болган болгаш талаларның бот-боттарын эки билчиринге, делегей херектеринге кады хөделиринге дузалаар ужурлуг.

Уругвайның президентизи Х. М. Сангинетти биле М. С. Горбачевтуң ужуражыышкынының база А. А. Громыконуң чугаалажыышкыннарының түңнелдерин Политбюро чүүлдүг деп көрген. Ол ужуражылганың болгаш чугаалажыышкыннарның түңнелинде бот-боттарын билчириниң, бот-боттарынга бүзүрежириниң, кады ажылдажылганың үндезининге база янзы-бүрү ниитилел тургузуглуг күрүнелерниң тайбың кожа-хелбээ догуннаашкынының принциптеринге дүүштүр Совет Эвилели биле Уругвайның аразында харылзаалар улам ыңай хөгжээни демдеглеттинген.

Төп Америкада байдалды чөптүг арга-биле шиитпирлээринге боттарының салыышкынын киирер дээш чүткүп турар Уругвай болгаш өске-даа латин-америка күрүнелер-биле кады хөделиишкинни улам ханыладырының чугулазының ужур-дузазы демдеглеттинген. Ол кады хөделиишкин девискээрлерде боор турар чөрүлдээлерни шериг күжүн ажыглавайн таарыштыр шиитпирлээринче, делегей байдалын экижидериниң, чепсегленишкинни дужүрериниң, тайбыңны быжыглаарының херээнге чаа даштыкы политиктиг инициативаларны бурунгаарладырынче угланган болур ужурлуг.

Социалистиг чурттарның коммунистиг болгаш ажылчын партияларының ТК-ларының секретарьларының идеологтуг айтырыглар талазы-биле Улан-Баторга болган хуралының түңнелдерин чугаалажып көрген болгаш СЭКП-ниң делегациязының ажылын чүүлдүг деп санаан. Акы-дуңма партияларның амгы үе-чадада чаа политиктиг бодаашкыны болгаш идеологтуг ажылы-биле холбашкан айтырыглар талазы-биле дуржулга болгаш санал-онал солчур арганы хурал берген. Ындыг санал-онал болгаш дуржулга солчуушкуну социалистиг чурттарда боор турар ханы социал-экономиктиг чаартылгаларның болгаш эде тургузукчу чорудулгаларның байдалынга, идеологтуг талага ажыл-чорудулганың хевирлериниң сайзыраңгайжыдарынга болгаш чаартыларынга онза чүгула болган. Кады хүлээп алдынган сүмелерни боттандырар талазы-биле даалгалар совет идеология албан черлеринге бердинген.

А. Н. Яковлевтиң МАР-га найыралчы аян-чоруунуң түңнелдерин Политбюро чүүлдүг деп санаан, ол аян-чоруктуң үезинде СЭКП биле МАРН-ның аразынга идеология, культура, эртем болгаш культура адырларынга кады ажылдажылганы ханыладыр программага ат салдынган. Ол чорук ийи акы-дуңма партияның болгаш улустарның аразынга бүгү талалыг харылзааларны улам хөгжүдеринге чугаажок дузалаар.

Болгария Улус Республиказынга В. П. Никоновтуң ажылчын аян-чоруунуң түңнелдериниң дугайында информацияны хуралга чугаалашкан. Агроүлетпүр адырының бүгү кол угланыышкыннарынга совет-болгар ийи талалыг кады ажылдажылганы идепкейжидер талазы-биле немелде хемчеглерни алыры, ында бар улуг курлавырларны ажыглаарынга саат ужуражтырып турар чылдагааннарны узуткаары демдеглеттинген.

Д. Т. Язов АКШ-тың камгалал министри Ф. Карлуччи-биле Берн хоорайга март 16—17-де болган ужуражыышкынының дугайында дыңнадыг кылган. ССРЭ-ниң болгаш АКШ-тың камгалал министрлериниң ужуражыышкынының боол эрткени совет-америк харылзааларда эки бурунгаарлаашкынның көргүзүү болбушаан, ол-ла угланыышкынга чаа ажыктыг базым болган дээрзи демдеглеттинген.

Ю. Д. Маслюковтуң Индияга чоруп турганының түңнелдерин чугаалажып көргеш, Политбюро ооң Р. Ганди болгаш өске-даа индий удуртукчулар-биле беседазын чүүлдүг деп көрген. Янзы-бүрү адырларга совет-индий кады ажылдажылганы улам ханыладырынга болгаш хөгжүдеринге аңаа болган чугаалажыышкыннарның бараан болуру сеткил ханыышкын-биле демдеглеттинген.

Фам Хунгтуң мөчээни-биле холбашкан ёзулал хемчеглеринге совет партия-чазак делегациязының киржип турган үезинде вьетнам удуртукчулар-биле беседалашканының дугайында Н. В. Талызинниң дыңнадыын Политбюрога дыңнаан.

СЭКП ТК-ның Политбюрозу партия болгаш күрүне тургузуушкунунуң өске-даа чамдык айтырыгларын чугаалашкан.

АМЫДЫРАЛ ӨӨРЕДИР

Часкы тарылгага белеткел

Сүт-Хөл районда «Октябрь 30 чылы» совхозта Кара-оол Сазыг-оолович Монгуш удурткан бригада 1987 чылда ниити 802 гектар шөлүнүң бир гектарындан-на 19,8 центнер тарааны ажаап алган. Ол дээрге чүгле районда эвес, харын республикада безин эки көргүзүглерниң бирээзи. Бо совхозтуң тараа шөлү кандыг-даа суггат чок дээрзин айтып каалы. Хову бригадазы 1985 чылдан бээр керээ-биле ажылдап келген. 1986 чылда ниити совхоз 917 центнер минералдыг чемишчидилгени ажыглаан болза, эрткен чылын 1047 центнерни хову-шөлдерде апарып төккен. Органиктиг чемишчидилгени мурнуку чылдаазындан 520 тонна көвүдеткен. Бедик дүжүт алырының бир магадылалы ол болган. Бригаданың кежигүннери 247 муң 400 рубль өртектиг тараа культураларын өстүрүп ажаарган, ооң иштинде арыг орулга 101 муң рубль болган. Бригаданың кежигүнү бир кижиле 17 муң рубльдиң продукциязын бүдүрген.

Бригаданың ажыл-амыдыралында ам кандыг чүүлдер барыл, часкы тарылгага канчаар белеткенип турарыл? Мурнунда бригадага 10 трактор турган, ам бо чылын оларның дөртүн, 4 механизаторну база кызырган. Коллективтиң ниити хуралын чыылдыргаш, кым канчаар ажылдааның түңнээш, оон чажыт бадылаашкын-биле дөрт кижини хостааны ол. Оларны ынчалыңар деп кым-даа сүмелевээн. Коллектив боду башкарныр, айтырыгларын боттары шиитпирлээр. Ам бригадада 10 кижи бар. Барык шуптузу, чүгле чолаачылардан аңгыда артканнары хөй мергежилдиг.

Эрткен чылын бригаданың кежигүн бүрүзүнге 150 гектар онаажып турган. Ам ниити шөлдү 115 гектарга улгаттырган. Чоорту оон-даа көвүдедир сорулгалыг. Ажылдың чедиишкини кижилерниң медерели, мергежили, техниканың байдалындан кол хамаарыжыр. Бедик дүжүттү өстүрериниң технологиязын, машина-техниканы ажыглаарының депшилгелиг аргаларын суббота санында-ла 4 шак дургузунда январьдан эгелеп өөренип турар. Аңаа механизаторларның сонуургалдыы аажок. Оон соонда экзамен эрттирер.

Амгы үеде бригада тракторларын шуптузун септеп дооскан. Кожуг машиналарын септеп турар. Часкы тарылгага киржир техниканы хову турлаанда чедирген, ону четчелеп эгелеп турар. Техниканы боттары септээр. Шынары-даа эки. Артык кезектер-ле харын бергедей бээр, ынчалза-даа арга-ла бар. Манзат-оол Монгуш, Шулуун-оол Монгуш, Кайгал-оол Монгуш, Маадыр-оол Монгуш болгаш коллективтиң өске-даа кежигүн бүрүзү бедик мергежилдиг. Олар харыысалгалыг, үениң негелдезин билир. Элбек дүжүттү алганы бо чылдың часкы тарылгазынга четчир болгаш шынарлыг үрезинни уруп алыр арганы берген. Бо хүнде совхоз ам 257 тонна үрезинниг. «Саратовская-29» деп кызыл-тас үрезинин Чадаанада лабораторияга хынадырга шуптузу 1 классты болган. Ону үш катап арыглаан.

Алыс-ла сорулгазы интенсивтиг технологияже шилчири болур. Ону 1989 чылда ажыглап эгелээр. Амдызында өөренип ап турар.

Чемишчидилгелерни канчаар ажыглап турарыл? Черни чайын аңдаргаш, эң сөөлгү болбаазырадылгада үрезин-биле кады чажар. Бир гектарга онаашты минералдыг чемишчидилгени 70—80 цетнерни чашкан. Оон аңгыда бо чылдың часкы тарылгазынга 400 гектарга өдекти чаштырган. Ол эвээш. Өдекти баштай кыштагларга, фермага бөлгеш, изиткеш, оон чажып турар. Ийи чүүл чемишчидилгени катай норма ёзугаар ажыглаары дүжүттү бедидериниң бир чүгула магадылалы ол. Бир эки чүүл болза, минералдыг чемишчидилге чокка черле үрезин чаштырбас. Бо ажылга химижидилге станциязының дузазы улуг дээрзин Ак-Шат бригадазының кежигүннери билип турар, орта бүзүрээндаа. Оон хөлезини улуг эвес.

«Октябрь 30 чылы» совхоз келир чылдың часкы тарылгазынга черни бүрүн аңдарып белеткеп алган. Ак-Шатка база суур чоогунда-даа шөлдерге шыкты шуптузунга базырар. Агротехниктиг бо чүгула ажылды эрткен чылын кыска хуусаада дооскан.

1988 чылда бригада дора дизе-ле бир гектардан 22 центнер дүжүттү ап болур деп, Кара-оол Монгуш чугаалап турар.

Ак-Шаттың тараажылары ам үш чыл дургузунда керээ-биле ажылдап келген-дир. А четпестери чүл? Дөрт чарыгдалдарны санап, түңневейн келген. Ол чорук механизаторларның ажыл төлевиринге база дыка салдарлыг. Оозун бодаарга, керээниң шупту негелделеринче боттары база совхозтуң дирекциязы-даа сагыш салбайн келген ышкажыл. Чүгле продукция дээш ап турар-дыр. Керээ аргазынче кирген соонда баштай бригаданың кежигүннери бир кижи-ле 1000 хире рубльди чыл санаашкынында ап турган, ам 2600 рубль четкен.

Дөрт чарыгдалдарны санаар талазы-биле агроном ам семинарларга чоруп турган, ыяк билип алган. Оон аңгыда шөлдерниң техниктиг картазы-биле ажыл ам-даа кошкак дээрзин бригаданың мурнуку удуртукчузу миннип олурду. Кывар-чаар материалдар талазы-биле чектиң дузазы-биле ай санында санажып турар.

Ак-Шат бригадазында бир эки чүүл ында тараа кургадыкчызы тудуп турары. Бо чылын ону ажыглалга киирген соонда, хонукта-ла 80 тонна тарааны шуут-ла бригада төвүнге кургадыптар апаар. Дыка эптиг. Эрткен чылын бригада төвүнге тарааны кургадып арыглаарынга шеф күжү ажыглаан, боттары күш четпээн. Ынчангаш аңаа 917 рубльди артыкка чарыгдаан.

Бригаданың мурнуку удуртукчузу ам совхозтуң агроному кылдыр депшээн Кара-оол Монгуш ындыг коллективтерниң күш-ажылын организастаарының талазы-биле бо кыжын элээн хөй чүүлдерни өөренип көрүп алган.

С. ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

КООПЕРАЦИЯ — СОЦИАЛИСТИГ ТУРГУЗУУШКУННУҢ КҮЧҮЛҮГ ЧЕПСЭЭ

Колхозчуларның IV Бүгү-эвилел съездизинде

Тараа шөлүнче үнериниң мурнунда эки ээ кижи чүгле эт-херекселди эмгелеп, үрезиннерни белеткеп алыр эвес, харын дүжүт өстүрүп алырының стратегиязын болгаш тактиказын, ону ажаап алырын болгаш шыгжаарын тодарадып алыр. Москвага март 24-те бодунуң ажылын уламчылаан колхозчуларның дөрткү съездизинге ол дугайын чугаалашкан. Амгы үе-чадага таарыштыр кооперацияның ленинчи идеяларынга үндезилеттинген кодээге эде тургустунуушкунуң стратегиязын болгаш тактиказын М. С. Горбачевтуң чугаазында ханызы-биле ажыткан. Социал-экономиктиг хөгжүлдени бүгү хемчеглер-биле дүргедедиринче, колхоз амыдыралын чаартырынче угланган партияның айтыышкыннарын удуртулга болдуруп делегаттар чаартылганың кижи энергиязын өстүрээринге болгаш ону хөделдирип киирериңге, демократтыг үндезинге кооператив шимчээшкинниң хөгжүдеринге шиитпирлиин илередип турарлар.

Съездиниң делегаттары болгаш аалчылары эштер **М. С. Горбачев, В. И. Воротников, А. А. Громыко, Л. Н. Зайков, Е. К. Лигачев, В. П. Никонов, Н. И. Рыжков, Н. Н. Слюньков, М. С. Соломенцев, В. В. Щербицкий, А. Н. Яковлев, П. Н. Демичев, В. И. Долгих, Ю. Д. Маслюков, Г. П. Разумовский, С. Ф. Соловьев, Н. В. Талызин, Д. Т. Язов, О. Д. Бакланов, А. П. Бирюкова, А. И. Лукьянов, В. А. Медведев** оларны адыш часкаашкыннары-биле уткаан.

Республикада кодээ ажыл-агый продукциязының чартыындан хөйүн колхозтар бүдүрүп турар деп, бодунуң саналынга Латви ССР-ниң Колхозтар чөвүлелиниң даргазы, Рига районда «Адажи» колхоз-агрофирманың даргазы Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры **А. Э. Каулс** чугаалаан. Кескү чедиишкиннер турбуже, шиитпирлеттинмээн айтырыглар ам-даа эвээш эвес. Оларның колу — кодээге колхозчунуң бодун ёзулуг ээ кылдыр хүлээп көөр ындыг байдалды тургузары.

Агроүлетпүрде бүгү эки өскерлиишкиннер турза-даа, бис үлетпүр-биле деңнер партнёрлар болбайн турар бис. Ажыл-агыйларга берип турар продукцияның — тракторларның, техниканың, минералдыг чемишчидилгелерниң өртээ улгаткан, а шынары биезги хевээр арткан. Ачы-дуза чедирер организацияларның колхозтардан ап турар акшазы хемчээл чокка хөй.

АУК-ке күрүне чагыы алыс утказы-биле алырга албадаашкын боор турар. А ажыл-агый бүрүзүнде бодунуң эң-не таарымчалыг тарылга планы, бодунуң специализациязы бар болгай. Ынчангаш оларга бот-тускайлаң эргени, черге ээ болур эргени бергэлиңер. Күрүне чагыын кызымаккай бодап кылган экономиктиг утка-биле долдурар херек.

Кодээ ажыл-агый бүдүрүлгезинге күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедидериниң айтырыгларынга доктаагаш, Ставрополь крайда Кочубеев районда «Казьминский» колхозтуң кукуруза өстүрер звенозунуң удуртукчузу **А. М. Згонников** бригада методун непередириниң дугайын чугаалаан. Ооң түңнели бир гектардан-на 48 центнер гибрид болгаш 75 центнер бараанныг кукуруза болган. Колхоз кассазынга барык-ла бүдүн чартык миллион орулганы киирген. Механизаторларның ажылында четпестерни чайладыр болза, оон артык түңнелдерни чедип ап болур.

Крайга социал программаны боттандырып чорударынга бо беш чылда миллиард рубльди үндүрген, ынчалза-даа ол программаны күүседиринге тудуг материалдарын чедир хандырбайн турарын оратор чугаалаан.

ССРЭ-ге Кооперация дугайында хоойлунуң төлевилели совет ниитилелдиң негелделеринге дүгжүп, социалистиг экономиканы хөгжүдерин дүргедедир арганы бээр деп, Грузин ССР-де Махарадзе районда Натанеби суурнуң колхоз-агрофирмазының даргазы Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры **Г. А. Цитлидзе** чугаалаан. Бүгү чурттуң хемчээлинге күш-ажылдың хуваалдазын, специализациязын улам-на чогумчалыг ажыглаарының эргежок чүгулазын ол чугаалаан.

Колхозтуң чижек Уставының төлевилелинге кодээниң ажылмышчилерин, ылаңгыя аныяктарны совет патриотизмниң, социалистиг интернационализмниң ёзузунга кижизидериниң эргежок чугулазының дугайында чүүлдү немээрин саналдаан. Бистиң Төрээн чуртувустуң улустарының найыралы — совет ниитилелдиң амыдыралының үндезини, совет кижи бүрүзүнүң чайгаар херек чүүлү. Бистиң ажыл-агыйывыс Арменияда колхоз-биле чарышты чорудуп турар. Ол чарыш — ёзу барымдаалаан чүүл эвес, а бот-боттарын хүндүлежип, чурттуң мурнунга бодунуң хүлээлгезин эки күүседиринче чүткүп турар улустуң кады ажылдаажылганының үндезини.

Ленинчи шаңналдың лауреады, чогаалчы **И. А. Васильев** эргелеп башкарылга аппаратының удуртукчузунуң ажылының үре-түңнелдии чүгле ону колхозчуларның деткип турар үезинде чедиишкиниг боор болурунуң, кырганнар дугайында сагыш човаашкынны күштелдирериниң дугайын чугаалаан. Чогаадыкчы интеллигенцияны кодээге дуза көргүзеринче ол кыйгырган.

Кара хөрзүннүг эвес черге эки түңнелдерни чедип ап болурунуң, коллективтиг керээни непередириниң болгаш ону улам ыңай сайзыраңгайжыдарының дугайын Калинин областа Торжок районда «Путь к коммунизму» колхозтуң даргазы **Е. А. Яковлев** чугаалаан.

Колхозчулар съездизи кодээниң социал-экономиктиг хөгжүлдезинге болгаш колхоз амыдыралын демократчыдарынга улуг рольду ойнаар ужурлуг документилерни хүлээп алыр деп, Крым областа Красногвардейск районда «Россия» колхозтуң даргазы Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры **В. И. Криворотов** чугаалаан. Ооң соонда оратор «Россия» колхозтуң дугайын, хову Крымын кодээ ажыл-агыйның бедик продуктулуг районунче шилчидериниң дугайын чугаалап берген.

Техниканы болгаш артык кезектерни, агрохандырылгаларны ооп, заводтарның фирма магазиннерин дамчыштыр садарының үези келген деп, Волгоград областа Калачевский районда «Россия» колхозтуң даргазы **В. П. Попов** чугаалаан. Агрохандырылгалар боттарының киржилгези дээш колхозтардан болгаш совхозтардан машинаның өртээниң 13 хуузун бодунга ап турар. Заводтарның фирма магазиннерин тургузары бүдүрүп турар техниканың шынарын бедидер, чүге дээрге завод акшаны күрүнеден эвес, а садып алыкчыдан дорт алыр болгаш бодунуң үрей кылганы дээш боду төлээр апаар.

Кыргыс ССР-де Ош областа Кара-Суй районда Карл Маркс аттыг колхозтуң даргазы **С. К. Ажикулов** бодунуң колхозунда доктаамал коллективтиң тургустунганының, колхоз бүдүрүлгезиниң бүгү адырларының орулгалыг болу бергениниң дугайын, ол чоруктуң ачызындан банк чээлилериниден ойталааш, бот-акшаланыышкынче, карылгазын орулгазы-биле дуглаарынче шилчип кирген-ниң дугайын чугаалаан.

Бот-орулга-чарылга, коллективтиг керээни непередеткени Вильнюс районда Дзержинский аттыг колхозка хожудап турарлардан мурнакчы болуп үнеринге арганы берген деп, ол колхозтуң хаван эъди бүдүрер талазы-биле оператору **Ю. С. Бубиель** чугаалаан. Литва колхозчу херээжен кодээге кадрларны быжыглаары ышкаш ындыг чугула айтырыгны онзалап демдеглеп, чүгле продукция бүдүрүп турар эвес, харын кижи, черниң ээзи өзүп турар кодээде өг-бүлениң дугайын чугаалаан.

Ажыл-агыйларның бот-тускайлаң чоруун бедидериниң, оларның күш-ажылчы түңнелдер дээш харыысалгазын бедидериниң айтырыгларының дугайын Гродно областа Гродно районда «Прогресс» колхозтуң даргазы, Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры **А. И. Дубко** чугаалааш, колхозтуң чижек Уставының төлевилелинге черниң байдалы база ооң дүжүткүрү дээш ажыл-агый удуртукчуларының харыысалгазын тодарадып тургузарын саналдаан.

Кодээниң ажыл-ишчилериниң аъш-чем программазын боттандырып чорудары дээш харыысалгазын билип турарын Азербайджан ССР-де Бакунуң 26 комиссарлары аттыг колхозтуң даргазы **К. О. Бабаев** чугаалааш, республикада бүдүрүп турар бүгү кодээ ажыл-агый продукциязының чартыы колхозтарга онаажып турар деп, ол дыңнаткан. Оратор өг-бүлеге мал-маганныг болуру ооң материалдыг байдалынга болгаш күрүнеге ажыктыының дугайын чугаалаан.

Эстон ССР-де Раквере районда «Виру» колхозтуң кол агрономи **Ы. А. Рейнеберг** эде тургустунуушкунуң байдалында кооперация дугайында ленинчи идеяларның күштүүн онзалап демдеглээш, республикага кооперативти хөгжүдериниң төөгүлүг, экономиктиг, национал болгаш өске-даа онзагай чүүлдерин барымдаалап турган, республика бүрүзүнге кодээ ажыл-агый кооперациязының дугайында хоойлу хүлээп ап, колхозтуң чижек Уставын бадылаар херек деп, саналдаан.

Таджик ССР-де Орджоникидзеабад районда «Коммунизм» колхозтуң даргазы **С. Садриддинов** беш чылдың ийи чылының иштинде чиг хөвең бүдүрер талазы-биле планны республиканың күүсетпээнин айтып, колхозтарда хөвең бүдүрери 80, а чамдыктарында 90-95 хуу чедир улгатканын дыңнаткаш, ол чорук тарылга шөлдериниң баксыраарынга чедирип турарын чугаалаан.

Ниитилел амыдыралының бүгү талаларын хаара тудкан эде тургустунуушкунуң шиитпирлиг үе-чадазынче чурт шилчип кирип турар үеде съезд болуп турар деп, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы, ССРЭ-ниң Агроүлетпүркүркомунуң даргазы **В. С. Мураховский** чугаалаан. М. С. Горбачевтуң ханы уткалыг чугаазында кооперация дугайында ленинчи идеялар улам ыңай теориктиг хөгжүлдени алган, социализмниң хөгжүлдезинге ооң өзүп турар ролюн бүзүрелдии-биле көргүскен. Колхоз амыдыралының үндезин айтырыгларын съездиге сонуургалдыг чугаалажып көрүп турары онзагай. Ол болза бистиң чуртувуста ленинчи принциптерни катап тургузары, улусчу эрге-чагырганы хөгжүдери, ажыл-агый тургузуушкунунуң удуртулгазының чаа стилин бадыткап тургузары дээш чоруп турар шимчээшкинниң чарылбас кезээ болур.

СЭКП ТК-ның апрель (1985 ч.) Пленумунуң, партияның XXVII съездизиниң шиитпирлери кодээде социал-экономиктиг байдалды үндезини-биле өскерткен. Ам агроүлетпүр комплекизи улус ажыл-агыйының чаңгыс аай системазы кылдыр башкартынып болгаш пландаттынып турар апарган. Ындыг байдалда ажыл-агыйларның болбаазырадып кылыр болгаш ачы-дуза чедирер бүдүрүлгелер-биле экономиктиг интеграциялыг харылзаалар тургузарынга таарымчалыг байдал тургустунуп турар. Ол харылзааларны дилеп тывары, таарыштыр тургузары чоруп турар. Ында АУК талазы-биле партнёрларны чаңгыс бөлүкке каттыштырып алганывыста бедик дээштиг чорук хандыртынган болур.

Бүдүрүлгени хөгжүдеринге таарымчалыг байдалдарны четпес ажыглап турар девискээрлерни чурттуң Агроүлетпүркүркомунуң даргазы адаан. Чижээлээрге, мал ажылының продуктулуу Казах ССР-ниң, Барыын, Чөөн Сибирьниң ажыл-агыйларында куду. Поволжье районнарында тараа бүдүрүлгези доктаамал эвес. Украин тараачыннар боттарының аргаларын ыракта-ла чедир ажыглавайн турар.

Илеткелде болгаш делегаттарның саналдарынга кодээ ажыл-агыйның чаа машиналарының шынарының багайын чөптүү-биле шүгүмчүлээн. ССРЭ-ниң Агроүлетпүркүркому машина тудукчуларының ведомство талазы-биле сонуургалдарын ажып шыдаваан деп миннир ужурлуг. Чоокку үеде техникага өртектер тургузарының айтырыгларын ханызы-биле өөренип көөр, бодунуң техниктиг деңнели-биле делегейниң стандартынга дүгжүп турар ындыг машиналарны бүдүрүп үндүрерин чедип алыр ужурлуг бис.

Бот-орулга-чарылганы болгаш бот-акшаланыышкынны агроүлетпүр комплекизинге непередир талазы-биле ажылды сайгарып көргеш, чурттуң Агроүлетпүркүркомунуң даргазы экономиктиг быраларны болгаш идиг беришкиннерин ажыглаарынга бодамчалыг болурунуң эргежок чугулазынче кичээнгейни угландырган. Ажыл-агыйжы эвес чорукту болгаш тежээдикчи чорукту чок кылыры-биле, төлевирге шын эвес деңнештирилгени болдурбазы-биле, бүдүрүлгениң хемчээлдерин дүрген өстүрер болгаш бүдүрүлгениң ажыктыын бедидери-биле өртектерни болгаш немелделерни билдилии-биле ажыглаар херек. Дөмей эвес байдалдарда ажылдап турар ажыл-агыйларга экономиктиг дең аргаларны тургузары-биле экономиктиг төп ведомстволар-биле кады Агроүлетпүркүрком хөй чүүлдерни кылыр ужурлуг.

Мал болгаш чер ажылының хүлээп көрдүнген мурнакчыларының дуржулгазы чурттуң бүгү ажыл-агыйларының байлаа болур ужурлуг. Кадрлар өөредилгези бүдүрүлге чорудулгазының чарылбас кезээ кылдыр херекти ынчаар тургузар ужурлуг. Колхозтар даргаларын белеткээр болгаш оларның билиин бедидеринге колхоз бүдүрүлгезиниң организацияларының бүгү-эвилел школазын тургузар дугайын ССРЭ-ниң Агроүлетпүркүркому болгаш Колхозтарның эвилел чөвүлели бодаар ужурлуг.

ССРЭ-де кооперация дугайында Хоойлу төлевилели болгаш чижек Устав колхозтарның социал-экономиктиг болгаш эрге байдалынга улуг өскерлиишкиннерни илередир. Оларда бар принциптер ажыл-агыйжы бот-тускайлаң чорукту чүгле чарлап турар эвес, харын ону хандырып, демократияны хөгжүдеринге ынаныштыг баазаны тургузуп турар деп, түңнелинде оратор чугаалаан.

Ооң соонда съездиге **В. В. Бурдужан** (Молдав ССР), **А. А. Завгородный** (Краснодар край), **Б. А. Зинченко** (Ростов облась). Туркмен ССР-ниң Колхозтар чөвүлелиниң даргазы, Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры **М. Сопыев** олар санал бээгеннер.

ВСАП ТК-ның Политбюро кежигүнү, Кодээ ажыл-агый кооперативтериниң бүгү-венгр чөвүлелиниң даргазы **И. Сабо**, Кубаның хуу тараачыннарының национал ассоциациязының даргазының бирги оралакчызы **Луис Гонсалес Акоста**. Финляндияда кодээде чер ээлериниң төп эвилелиниң даргазы **Х. Хаависто**. МАР-ның Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы, кодээ ажыл-агый болгаш аъш-чем үлетпүрүнүң министри **Ш. Гунгадорж** съездиге байыр чедиргеннер. Оларны делегаттар чылыы-биле уткаан.

Март 25-те съезд бодунуң ажылын уламчылаан.

(СЭТА).

УЛУСЧУ КОНТРОЛЬ

1988 ч. март № 3 (166)

БӨЛҮКТҮҢ УДУРТУКЧУЗУ

Ооң киржилгези улуг

Шилек Константинович Дилгижектиң кол кылып турар ажылы «Сукпак» совхозтуң семиртилге шөлүнүң № 1 бригадазында бригадир. Ооң харыылап турар бригадазында 1270 ажыг аныяк мыйыстыг бода мал бар. Ынчангаш ооң кол ажылы ол болганда ажылынга хостуг үениң тыптыры берге. Чүге дээрге ында ажылдап турар кижилерниң ажылын башкарып удуртур, ынча хөй малды ашкарып-чемгерери, суггарары, кажаазының иштин-даштын арыглап аштаары дээш харыысалга улуг.

Ындыг-даа болза хөй-ниитиниң даалгалыг ажылын күүседиринге ол кажан-даа чажам дивес. Ону ийи чыл бурунгаар совхозта улусчу контроль бөлүүнүң даргазынга соңгаан. Ынчангаш ол чүгле бодунуң семиртилге шөлүн харыылаары-биле кызыгаарлаттынмайн, өске шөлдерниң ниити байдалын база хайгааралга ап турар. Ынчангаш ооң ажылынга ийи дакпыр харыысалга онаашкан.

Эрткен күзүн улусчу контролёрларның күжү-биле ында бүгү семиртилге шөлүнде кыштаглаашкынга белеткел дугайында хыналданы организастаан. Ооң түңнелинде № 3 бригаданың мал кажаазының одалга системазы белен эвес, чылыглаашкынын кылбаан болганын илередип тодараткаш, ону кылдырарының хемчээн алганының түңнелинде чогуур үезинде ол кылдынган.

Совхозта 164 гектар суггаттыг чер бар. Аңаа мал чеми медени тараан. Мурнунда чылдарда оон 3 удаа дүжүттү кезип ап турган. Эрткен чылын чүгле ийи катап ажааган. Үшкү кезилдени кылбаан. Ооң чылдагаанын тодарадыры-биле чер ажылының специалистериниң киржилгези-биле хыналданы кылган. Күстүң сөөлгү хүннеринде чылыг хүннер чок, агаар-бойдустуң таарымча чок байдалындан ол болганын олар тодараткан.

Совхозтардан кээп турар мал чеминиң шынарынга хыналдаларны олар база организастап турар. Улуг-Хем районнуң «Улуг-Хая» болгаш «Күш-ажылдың хостуу» совхозтардан сөөртүп эккеп турар силозу элезин, даш-биле холушкак болуп турар. Ындыг мал чемнеринге улусчу контролёрлар актыларны тургускаш, ону катаптавас хемчеглерни алган.

— «Сукпак» совхоз республиканың 40 хире ажыл-агыйларындан малды хүлээп ап турар. Эрткен кыштың кончуг соок берге үелеринде мал чеминге бергедээшкиннерге таваржып турдувус. Совхозтар мал чеми-биле чогуур үезинде хандырбайн турган. Ооң уламындан кышкы үеде ажыл-агыйлардан келген арган күштүг малдарны хүлээп албас дугайында совхозтуң дирекциязынга контроль бөлүүнүң өмүнээзинден бижикти киирдивис. Бистиң киирген бижиивисти хүлээп алгаш, ону деткээш, ол ёзугаар кылып-даа турду. Кыжын чамдык ажыл-агыйлар малды чадагай демир кузовтуг машиналарга эккээр чүве-дир. Ооң уламындан малдың арып-баксыраары аажок боор-дур. Ону моон соңгаар болдурбазы-биле чамдыктарынга сагындырыгларны кылып-даа турдувус.

Бистиң ажылывыста шупту чүве эки деп мактанып чугаалаары берге. Четпестер хөй. Ылаңгыя ажылда четпестерни илередип, оларны шоодуглуг хана парлалгазынга үндүрер ажыл кылдынмайн турарын ажыы-биле миннип чугаалары чугула — деп, Шилек Константинович чугаалааш, арай эпчоксунуп орар болду.

Хамаатыларның дузалал ажыл-агыйын хөгжүдер талазы-биле хыналдаларны база кылган. Совхозтуң талазындан дузалал ажыл-агыйын хөгжүдер талазы-биле хамаатыларга мал чемнери комбикорм, чарба, тараа саваңын садып турар. Бо айтырыгның талазы-биле районнуң улусчу контроль комитединиң хуралынга совхоз директорунуң илеткелин дыңнаары планнаттынган. Ол айтырыгны белеткээринге совхозта улусчу контроль бөлүүнүң киржилгези улуг болган.

Моон соңгаар ол бөлүктүң мурнунда кылыр ужурлуг ажылдары хөй. Чоокку хүннерде часкы тарылгага белеткел ажылдарын хынаар. Май айда совхозтуң тудуг материалдарының чарыгдалының база өртке удур байдалдарны хынаары планнаттынган.

Шилек Константиновичиниң удуртуп турар улусчу контроль бөлүү районда база бир эки ажылдыг бөлүктерниң бирээзинге санаттырып турар.

Николай ДАЖИНМАЙ.

ЧУРУКТА: «Сукпак» совхозта улусчу контроль бөлүүнүң даргазы Ш. К. Дилгижек.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

БАЙДАЛ ХЕВЭЭР, ӨСКЕРИЛГЕЛЕР БОЛБААН

Республиканың мурнуу зоназында фермаларга «Шынның» рейдизи

Өвүр, Тес-Хем болгаш Эрзин районнарның сүт-бараан фермаларында күш-ажылды механизастаарының, ында хол-биле кылыр кадыг ажылдарны чиңгедириниң дугайында айтырыгны Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Херээженнерниң күш-ажылының, иениң болгаш чаштың камгалалының талазы-биле доктаамал комиссиязынга чугаалажып, Агроүлетпүркүркомнуң даргазының оралакчызы С. М. Мешкорудниковтуң информациязын база аңаа дыңнаан.

Ук доктаалдың күүселдезиниң кайы хире чоруп турарын «Шынның» рейдизи хынап көрүп чораан. Республиканың мурнуу зоназында районнарның совхозтарында он үш ферманың ажыл-ижи-биле барып таныжкан. Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхозтуң төп салбырында сүт-бараан фермазының тудуу. Даштын соок үжен градус ажыг, мында ажыглалда кирген кажааларның, дузалал өрээлдерниң иштиниң чылыы чуртталга бажыңнары-биле барык дөмей. Бир эвес фермада саар үш чүс инек турар кажаада, кызыл-булуңда, медицина кабинединде, амыдырал хандырылга өрээлинде, душтаныр, ажылчын хеп кургадыр черлерде чедир кылбаан кезек ажылдарны доозуптар болза, маңаа ажылдаары дыка-ла таарымчалыг болур.

Ханаларны, эжиктерни, дээвирлерни шеверлеп кылганы, чылыглааны дегет. Саанчыларның дыштаныр өрээлдеринге, ында хос шөлдерге мебель, чуруктар, чечектер, бажың иштиниң савага өстүрген ногаан үнүштери четчелендир тургустуна бээр болза, кым мындыг магалыг черге ажылдаксавас боор.

— Кандыг-дыр? — деп, СЭКП райкомунуң бирги секретары С. С. Куулар бистен айтырыгаш, аңаа харыы-даа манавайн улашты. — Бо тудугга шеф күжүн база хөй үндүрген, ол дээш шүгүмчүледип-даа турдум. Ол-даа канчаар, маңаа кылып чорутканажылывыстың түңнели көстүп келген, өөрүнчүг болуптур. Чедир кылдынмаан чүүлдерни, ылаңгыя бирги ээлчегде, душтаныр черни, амыдырал хандырылга өрээлин албан чедир кылдырар чүве. Кижилер турар черлерни уттуп каапкаш, инек турар черлерни мурнадырга кайын боор.

Мурнуу зонада районнарда ажыл-агыйларының сүт-бараан фермаларындан Тес-Хемнинде коллективтерниң механизастаттынганы, ында хол-биле кылыр күш-ажылды чиңгедип турары, деңней алырга, элээн чүгээр болуп турары илереди. Чижээ, «Чодураа» совхозта Хараал-Тей сүт-бараан фермазында инекти саары, суггарары, өл өдекти аштаары, малды чемгерери механизастаттынган. Инекти чылыг суг-биле суггарып турар. Инек төрүүр черни эде кылган. Бөдүүн чемнерни инекке чүгле хээндектээш берип турар. Боттарының чогаадып кылганы тургузуг-биле бөдүүн мал чемин ылбырадырын фермада ажыглап турар. Сүт-бараан фермазының чайлаа электрижиттинген. Буфет, кызыл-булуң ажылдап турар. 1988 чылда инек кажаазын эде кылырын доозар. Саар малдың уксаазын экижидериниң хемчеглерин ап эгелээн, чоокку үеде сүткүр уксаалыг инектерниң чүс бызаазын садып алган. Ол болгаш чорудуп турар өске-даа хемчеглерниң түңнелинде ийи ээлчег-биле ажылдаарынче саанчылар шилчээн. Бо арга-биле ажылдың эгелекчилери аныяк саанчылар бооп турар.

Саанчыларның күш-ажылын чиңгедир, сүт бүдүрерин көвүдедир, ооң шынарын экижидер дээш «Кызыгаар» совхозтуң удуртукчулары, тускай эртемниглери кызыдып турар улус болду. Ында сүт-бараан фермазының чаа кажаазын туткан, ооң күчүзүн долузу-биле ажыглаарының хемчеглерин ап турар. Тодаргайлаарга, боос инек хүлээп алыр шөлдүг, бызаалар турар чаа кажааны ажыглалга 1987 чылда киирген. Малды чемгерери, суггарары, кажаа иштиниң өдээн аштаары механизастаттынган. Соодулга тургузугларын ажыглалга киирген. Буфет ажылдап турар. Фермада төпчүткен одалга ажылдап турар. Он алды саар инек турар ийи комплекстиг көжүп чоруур саалда тургузуг УДС-3Н чайгы үеде , немей ажыглаттынып турар. Бөдүүн мал чемнерин хээндектээрин организастап турар.

Ынчалза-даа сүт-бараан фермаларының кол нуруузунда хол-биле кылыр кадыг ажылдар колдап турар, саанчыларның ажылдаар черлери таарымча чок. Чижээ, «Торгалыг» совхозта Чаа-Суур сүт-бараан фермазының инек кажаазының иштин суг теп үнүп келген, мөң чиндиңнээштерниң аразында төгерик улуг ойбактарда — суглар. Бүдүрүлге чорудугларының бүгү участоктарында чаңгыс-даа ажыл механизастаттынмаан, биче механизацияны, аът күжүн мында ажыглавайн турар. Шак ындыг байдалга сүт бүдүрерин көвүдедири кайын болдунар ийик, ынчангаш бир инектен-не чүгле үш хире литр сүттү хонукта саап турар.

Саанчыларның күш-ажылын чиңгедиринче кичээнгейни углавайн турары чүү чүвеге чедире бергенил? Бо коллективке ажылдаар күзелдиглерниң саны эвээш. Чүгле аар ажылга чаңчыгып, ажыл, амыдыралы дээш карак кызып чоруурлар, оларның уруглары, чоок кижилери ында чылдан чылче доктаамал ажылдап чоруур. Олар колдуунда бот нелер, күш-ажылын чаа эгелеп чоруур бир кезек аныяктар.

Инектерниң сүткүр эвезинден, ажылдаарынга таарымчалыг байдалдарны тургуспаанындан саанчыларның күш-ажылының төлевири кудуу. Чижээ, 1962 чылдан бээр саанчылап турар Анчымаа Сагды бо хүннерде айда ортумаа-биле 60 рубльди ажылдап ап турар. Күш-ажылчы коллективтерде күш-ажылдың технологиязын харылаар ужурлуг совхозтуң тускай эртемниглери оон каш катап хөй доктаамал шалыңныг болгай. Чаңгыс коллективте хөй чыл ажылдап турар ишчиниң күш-ажылының бүдүрүкчүлүүн өстүрер, ооң амыдыралынга четчир ажыл төлевирин ажылдап алырын магадылаар дээш олар кандыг хемчеглерни херек кырында чорутканыл? Аңаа харыы бөгүнде чок, бо талазы-биле чугаа ажык болуп артпышаан. Ол ышкаш байдалда таваржып турар саанчы нелер колдуунда күрүнеден алыр дузаламчы акша, пособие-биле амыдырап турар.

«Кызыл Тук» совхозтуң Чараш-Дыт, «Ак-Чыраа» совхозтуң Сарыг-Хөл, «О. Шынаа» совхозтуң төп салбырда сүт-бараан фермаларында инектерни бызаазынга эдирип саар, ында күш-ажылды шуут механизаставаан.

— Фермаңар механизастаттынмаан-дыр, ону бөгүн-даарта механизастап ап шыдаар эвес, саанчыларның күш-ажылын чиңгедири-биле аът күжүн чүге ажыглавайн турарыл? — деп, Чараш-Дыт сүт-бараан фермазында инек кадарчызы Сүрүң Ооржактан айтырдывыс.

— Аъттар бар, шанак-тергелер чок, садып-даа алыр дээрге — дээш, ол уламчылады. — Совхозтуң удуртукчуларынга терге айтырыын каш-даа удаа тургузуп турган. Оон кандыг-даа түңнел үнмес-тир, тыппайн турар.

Биче механизация безин чок черлерге аът күжүн, терге-шанакты ажыглаары күзенчиг. Ылаңгыя шанакты боттары кылып шыдаар хоочуннар бар болгай, оларның күш-ажылын чүге организастап болбазыл!

Ооң-биле чергелештир дараазында четпестер база илереттинген. Ол дугайын «Нарын» совхозта Шолук-Аксы сүт-бараан фермазының чижээнге көрүп болур, ында инек кажаазын механизастаан, ынчангаш саалданы, чемгерилгени, өдек аштаарын механизмнер-биле чорударынче шилчиткен-даа, мал чеминиң курлавыры бар-даа болза, инектер сүткүр эвес, чаш малдың бажы чедир камгалаттынмайн турар. Бызаа кажаазынга кирерге, республиканың мурнуу зоназында кайы-даа фермаларга бо чижектиг байдалга таварышпадывыс, бызаалар чуттуг өрээлдерде туруп турар. Хир-чам аразында чаш мал быдып, кажаада дүрбүнүп-ле турар. Көөрге, дыш черле чок.

Тудугларның төлевилелдеринде көрдүнген-даа болза, амыдырал хандырылга өрээлдери, душтаныр черлер, ажылчын хеп чуур өрээлдер сүт-бараан фермаларында кылдынмаан болуп турар. Чамдыктарында сүт кудар савалар, ажылчын хептер шай болгаш өске-даа аъш-чем аймаа чаңгыс черде сыңмарлаштыр салдынган. Хол чуур чылыг суг, чунар демирлер, чоттунар өрыг аржыылдар, ак халаттар база ховар кестүр.

Республиканың мурнуу зоназында совхозтарның барык бүгү фермаларында медицина хандырылгазы чогуур деңнелде тургустунмаан. Эмнелге өрээлдери, баштайгы дуза чедирериниң медаптечкалары болгаш санитар чырыдыышкынының дептержигештери болгаш хуудустары көзүлбейн турар. Чурттап турар бажыңнарынга ажылчын хептер чуурү санитарлыг негелделерге канчап-даа дүүшпес. Аар, үргүлчүлелдиг күш-ажыл, көрдүнген нормативтен ажыг чүъктерни сөөртүп база дажыглап турары, кажаалар иштиниң хоралыг бус-чыды, изиг-соогу, ажылдаар черлерниң таарымча чок санитарлыг байдалдары профессионал болгаш өске-даа аарыгларга чедирип турар.

«Торгалыг», «Ак-Чыраа» совхозтарның сүт-бараан фермаларында садыг хандырылгазы үзүктелиишкинге таваржып турган. Саанчыларның школа назыны четпээн уругларының, уруглар садының чедишпейн турарындан, сезен хуузу бажыңнарында турар.

Сүт-бараан фермаларын чуртталга бажыңнары-биле колдуунда хандырган. Ынчалза-даа ол бажыңнарның шөлү кызыы, чуртталга бажыңнарының септелгезин чорутпаанындан база оларның чедишпезинден «О. Шынаа», «Кызыгаар» совхозтарның чамдык ажылчыннары өглерде чурттап турар. «Коммунизмче орук» совхозтуң Кужур-Чыраа сүт-бараан фермазында чайлаглаар өглерниң дээвирлери, адаккылары чедишпес, ынчангаш брезент болгаш өске-даа материалдар херек болуп турар.

Ол болгаш өске-даа четпестерни эдер талазы-биле хемчеглерни, Агроүлетпүркүрком, РАУК-тер чөвүлелдери, райкүүскомнар болгаш кодээ Советтерниң күүскомнары кончуг оожум ап турар. Республиканың мурнуу зоназында фермаларның күш-ажыл байдалдарын экижидер, эдер, олче кичээнгей салыр үе келген.

«ШЫННЫҢ» рейд бригадазы:

Ондар ШАГДЫР-ООЛ, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Херээженнерниң күш-ажылының, иениң болгаш чаштың камгалалының талазы-биле комиссияның кежигүнү.

Наталья ТОНТОЕВА, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң инструктору.

Чечен-оол МОНГУШ, профоблчөвүлелдиң күш-ажыл килдизиниң техниктиг инспектору.

Арапчор ОКСУР, («Шынның» корр).

ДОЛУЗУ-БИЛЕ АЖЫГЛААР

«Коммунизмче орук» совхозта улусчу контроль бөлүү (даргазы С. О. Шойдак) чылдың перспективтиг планы-биле ажылдап, хыналдаларны өйшаанда чорудуп, илереттинген четпестерни эдериниң талазы-биле дээштиг хемчеглерни ап келген. Кодээ ажыл-агыйда сезоннуг ажылдар үезинде бригадаларга, звенолорга, хой кыргыыр пункттарга постуларны тургузарын организастап турар.

Бөлүк 1987 чылда совхоз бүдүрүлгезиниң адырлар бүрүзүнге янзы-бүрү айтырыгларга хамаарыштыр 24 хыналдаларны кылып, түңнелдерин үндүрген.

1987 чылдың июль айда совхозтуң удуртур аппарадының ажылдакчыларының ажыл шагын сагып турарының дугайында хыналданы чорудкан түңнелинде, совхозтуң тускай эртемниглериниң талазындан айда 2—3 хүн ажылга үнмейн, ажыл шагы үзүп турган таварылгаларны илереткен. Тускай эртемниглер 26 ажыл хүнүн, а нийти удуртур аппараттан айда 44 ажыл хүнүн үскен. Хыналданың түңнелин совхозтуң техниктиг чөвүлелинге чугаалашкаш, үскен ажыл хүннериниң төлевирин тус-тус кижилерден казыыр хемчеглерни алырын совхозтуң дирекциязынга улусчу контроль бөлүү саналдап, тускай бижикти киирген.

Эрткен чылдың октябрь айда Солчур суурнуң кудумчуларынга микрорайоннар аайы-биле бажыңнарны кезип 2 удаа рейд-хыналдаларны организастаан түңнелинде, чамдык чурттакчылар совхозтуң тарып өстүрген көк-суулазын кандыг-даа чөпшээрел чок черге сөөртүп ап, бажыңнарының чанында дүжүрүп алгылаан фактыларны илереткен. Көк-суланы 12 бажың бир-бир машинаны дүжүрүп алган. Ол хамаатыларның даңзызын тургузуп, совхозтуң техниктиг чөвүлелинге көргеш, ол кижилерден ооң өртээн эгидер хемчеглерни алырын совхозтуң дирекциязынга киирген.

Совхозта С. О. Шойдактың удуртканы бөлүктүң ажылындан шак ындыг чижектерни хөйнү көргүзүп болур. Ол 1973 чылдан бээр ол бөлүктү удуртуп келген дуржулгалыг бөлүк даргаларының бирээзи.

Бөлүкте 42 улусчу контролёр хаара туттунган. Улусчу контроль бөлүүнүң бюро кежигүннери доктаамал тускай даалгаларлыг. Кылдынган ажылдарга акт-бижиктерни тургузуп, илереттинген четпестерни бөлүктүң бодунуң, коллектив кежигүннериниң хуралдарынга сайгарып, херек апарган таварылгаларда совхозтуң техниктиг чөвүлелинге чугаалажып, дээштиг хемчеглерни алыры-биле сүмелерни киириглеп турар.

Бөлүктүң булуңун дерип тургускан. Ында контролёрларның даңзызы, оларның ажыл планы көскү черде астынган.

Эрткен чылын бөлүктүң ажылын удуртуп турарының талазы-биле ооң даргазы С. О. Шойдактың илеткелин Солчур кодээ Совединиң күүскомунга дыңнап чугаалашкан.

Чамдык кылып турар ажылдар-биле чергелештир ооң ажылында ам-даа чедир хынаттынмайн турар чүүлдер хөй. Чамдык контролёрларның бот-идепкейлиг чоруу чавыс, ылаңгыя автогаражта, механизаторлар коллективинде, цех бөлүүнде контролёрларның ажылы чогуур деңнелде тургустунмаан. Кылып чорудуп турар хыналдаларның дээштии чавыс, оларның түңнелдерин бөлүктүң хуралдарынга чугаалажып көөрүн четпес организастап, буруулугларга харыысалга хүлээдир, машина-техниканың эдилелин, кадагалалын, кывар-чаар материалдарның камналгазын экижидер хемчеглерни четпес боттандырып турар.

Контроль ажылдарының арга-хевирлерин улам ыңай сайзыраңгайжыдар, ажык-чарлыг чорукту нептередир, чорудуп турар хыналдаларның түңнелдери-биле илереттинген четпестерни улусчу контрольдуң булуңунга көскү черге азып, чонга чедирер, шүгүмчүлелдиг хана парлалгазынга чырыдар, республика солуннарынга бижиир ажылдарны четпес организастап турар.

Данчай-оол МОНГУШ.

Районнуң улусчу контроль комитединиң штаттан дашкаар оргкилдизиниң инспектору.

БАРЫМДАА ТЫВЫЛЗА-ДАА...

Районда бюджет күүселдезиниң байдалынга РСФСР-ниң Сан-хөө министерствозунуң Тыва АССР-де контроль-ревизия эргелелиниң шугуму-биле комплекстиг ревизия 1987 чылдың октябрьда болуп эрткен.

Эки чүүлдер, чедиишкиннер-биле чергелештир бюджет чурумун хажыткан, социалистиг өнчү-хөреңгини камгалап кадагалаарынга харыысалга чок болган фактылар районнуң бюджеттиг албан черлеринде, организацияларында илереттинген. Ылаңгыя райкүүскомнуң культура килдизинде төпчүттүнген бухгалтерияның ажылы кончуг багай болган. Күрүнениң өнчү-хөреңгизин кайы хамаанчок чашканнаар, сан-хөө чурумун хажыдар чоруктар ында чаңчыл болуп бар чыткан.

Сөөлгү чылдарда культура килдизиниң эргелекчизинге каш-даа кижи ажылдап четтиккен. Удуртукчуларның дарый солчуп турганындан четпестерниң тургустуна бергени чугаажок.

Ол албан черинде хөй чылдарда ажылдап келген кол бухгалтер дээди эртемниг Т. С. Юша бухгалтер учёдун чорударының дүрүмнерин эки билир хирезинде бодунуң харыысалга чок чоруун көргүзүп, килдистиң учёт-отчёдун сандараткан. 1986 чылда, 1987 чылдың сес айларында командировка чарыгдалдарынга доктааттынган чурумга дүүшпес кылдыр 1033 рубльдиң, ооң иштинде күрүнеге дорт когарал кылдыр 455 рубльдиң ажыр чарыгдалын кассадан үндүр бижээн. Бот-өөредилге-биле өөренип турар студентилерге шалың болгаш орук төлевиринге 560 ажыг рубльди чогуур хемчээлинден ажыр төлээн. Чедир долдуртунмаан акша документилеринге үндезилээш, кассадан 340 хире рубльдиң янзы-бүрү чарыгдалдарын үндүр бижип каапканы илереттинген. Улус суду культура килдизиниң агар санындан 370 рубльди уштуп аппарган, бо талазы-биле өрелиг кижиден акшаны бухгалтер тырттырып төлетпээн.

Культура килдизи 1986 чылда төлевилел ёзугаар 53,9 рубль өртектиг гаражты туттуруп эгелээн. Ооң дөрт ханазы туттуна берзе-даа, ажыл оон ыңай чылбастаан. 12672 рубльди «керээлиглер» алгаш барган. Ол хире түңнүг төлевир херек кырында кылган ажылга дүгжүп турар бе дээрзин Т. С. Юша-даа, ынчан культура килдизиниң эргелекчизи албан-хүлээлгени күүседип турган Н. Ч. Дондувай-даа санап көрбээн, бо дугайты дүвүревээн-даа.

Райкүүскомнуң айтыышкыны-биле тургускан тускай комиссия бо чылдың февраль 19-та ук гаражта кылдынган ажылдарның хемчээлин санап көөрге, чүгле 18 муң рубльдиң ажылы кылдынганы илерээн, а ол хемчээл-биле санаар болза, шалыңга 5,4 муң рубльди тудугжу бригадага төлээр ужурлуг турган. Ынчангаш шалыңга 7,3 муң рубльди ажыр төлээни моон илдең-дир.

1987 чылдың ноябрь 2-де районга болган комплекстиг ревизияның түңнелин сайгарган улус депутаттарының район Совединиң күүскомунуң хуралының шиитпири-биле үстүнде айыттынган чүүлдер болгаш сан-хөө чурумунуң өске-даа хажыдыышкыннары дээш культура килдизинде байдалды улам хаты сайгарып көөрү-биле район прокурорунга материалдарны ноябрь 12-де дамчыдып берген. Прокурор ол-ла хүн материалды истеп тодарадыры-биле райкүүскомнуң иштики херектер килдизиниң социалистиг өнчү-хөреңгини оорлап, самчыгдаар чорук-биле демисел чорудар талазы-биле улуг оперативтиг төлээзи В. Т. Балдан-оолче чоруткан. Культура килдизиниң чамдык ажылдакчыларының тайылбырын бо дарга алгаш, херекке элээн каш немелде документилерни (ревизия соонда «тывылган») кошкаш, ук херекте онза буруулуг кижилер чок, кеземче хереэн оттурарының барымдаазы тывылбаан дээш, райкүүскомнуң киирген материалдарны 1987 чылдың декабрь 4-те-ле шыгжапкан. Ол дугайын прокурордан өске кымга-даа дыңнадыг кылбаан. Чүгле 1988 чылдың январь эгезинде сан-хөө килдизи райкүүскомнуң шиитпириниң күүселдезин негеп кээрге, херек оттурарын ойталаан дугайында бижикти берген. Маңаа буруулуу милицияның бижиктер чедирикчизинче чаа каапкан.

Мындыг таварылганы канчаарыл, кым көөрүл? Социалистиг өнчү-хөреңгини камгалап кадагалаарынга харыысалга чок, харын-даа хөлүн эрттир харыысалга чок чорукка буруулуг кижиниң тывылбазы ол бе, мындыг байдалда ала, кеземче турбас бе?

Бар-оол ТӨМҮР.

Тес-Хем райкүүскомунуң сан-хөө килдизиниң эргелекчизи, күш-ажылдың хоочуну.

ДУЗАЛААН

Сүт-Хөл районнуң хереглекчилер ниитилели хуучу кежигүннер-биле быжыг харылзаалыг, кооперацияның ажыл-ижин, өнчү-хөреңгизин чогумчалыг тургузары-биле холбашкан айтырыгларны олар демнежип шиитпирлеп турар. Сүт-Хөл суурда кооперативтиң контроль комиссиязының кежигүннери чоокта чаа чыглып келгеш, семинар-хурал эрттирген. Олар аңаа ук комиссияның ажылы-биле база ооң кежигүннериниң эрге-хүлээлгелерин күүседип турары-биле таныжкан болгаш арга-дуржулга солушкан.

Кооперативтерде контроль комиссияларының ажылы улусчу контролёрлар-биле харылзаалыг болур. Ол чугаа аңаа база болган. Бора-Тайгада, Алдан-Маадыр суурда, Ак-Дашта тургустунган комиссиялар ында улусчу контролёрлар-биле харылзаалыг ажылдап турар. Оларның кады чорудуп турары хыналдалары четпестерни чогуур үезинде илередиринге идиглиг болуп турар.

Мындыг өөредилге семинарларны районнуң суурларынга база эрттирген. Комиссияларның моон соңгааргы ажылынга ооң идиглиг болуру чугаажок.

Биче-оол САТ.

ДҮНЕКИ «МАРАФОН»

Кур-Чер суурнуң чурттакчызы мооң мурнунда шииттирип чораан А. М. Монгуш дээрзиниң «ажылга» чүткүлү хенертен кыптыга берген.

Бир катап ол Көк-Хаак суурда чурттап орар таныжы болур А. Э. Ооржакка чаңгыс суур чурттуу Н. К. Ондар-биле чедип келген. Каа-Хемниң ол чарыы ийи кижини шоолуг эки «хүлээп албас» болурга, олар А. Фурсовтуң «Иж-Юпитер-3» мотоциклин апкаш, төрээн суурунче халдып келгеннер.

Хүлбүс аткан черден хүннүң аңнаар, амдажаан эжишки назы четпээн А. Кууларны эдертип алгаш, «тывыш» дилээри-биле Кызыл хоорайга доктаап, ында Колхозная кудумчузунга боктанган, В. Сергеевтиң гаражындан ВАЗ-21064 автомашинаны уштуп алган. «Жигули» мунуп алгаш, делгем ажыктарже үнүп, күш-ажылчы эвес орулга-биле чурттап эгелээн. Бөлүк үш кижиден тос чедир өзүп келген, дуржулга база немешкен. Автомашиналарны, мотоциклдерни оорлап туруп бергеннер.

Шамбалыгга шаап четкеш, херээжен хамааты Меңге-Хүрең Долбааның чиик машиназын, Бай-Хаакта Тутатчиковтуң Брагинниң мотоциклдерин ол бөлүктүң кежигүннери оорлаан. Ооң сөөлүнде база бир каш автомашиналарны оорлаан. Ынчалза-даа дүнеки «марафончуларның» аяа караан ашкан, Кызыл районнуң суду чазый-чилби чорукка туттурганнарны шиитken.

Ат-алдар чок орукче олар чүге кире бергенил? Ада-иелери чок, өөредип турганы башкылары чок болган ирги бе? Чиир хлеви үстүп төңгени ол бе? Ол хөй айтырыгларга харыыны берип канчаар. Шииттиргеннер боттары бо дугайты бодангайлар аан.

Л. ЛИХАТИН.

Фельетон орнунга

БАГАЙ-ЛА ДҮШ БОЛГАН

Дең-Терек. 1987 чылдың сентябрьның ортаа үези. Аът кулаа көзүлбес караңгы черни шыва берген. Дүнекиниң бир шак ажып турган, үйгунуң эң кылын үези. Малчын коданче чоокшулап орган ийи кижи аъттарының тынын тырткаш, кулак салып дыңнаалаан. Кандыг-даа шимээн чок болган. Шупту чүве оларның баш удур даап бодап кааны дег.

— Че, Саваш, ам-на кончуг оваарымчалыг коданче кирер үевис келген-дир, ыттарны безин оттурбайн, карак чивеш аразында аптар чүве болгай. Корткан хереэ чок, дидим хөделир херек. Ат-сып адап болбас. Ындыг-мындыг чүве болу берзе, дугурушканывыс ёзугаар, чаңгыс кижи харыылаар. Ам хөделип эгелээли — деп, оларның улуу чагыын дооскан.

— Билдим—дээш, ийигизи бажын согаш кылган.

Ийи аъдын хараганга баглай тыртып кааш, «дүнеки аалчылар» ыттар безин ээрпейн, коданның девискээринче кирип келген. Кайызын аптарын мооң мурнунда-ла бүдүү көрүп алган болгаш, чадагай кажаага дорт келгеннер. Оларга хөй эвес, оон улуг чүве херек. Чүл ол! Аъттар. Бора аът биле доруг бе, чүү-даа болбаан чүве дег турган. Келген кижилер чадагай кажааны кончуг дүрген бузуп, чуларлыг аъттарны үндүр чедип алгаш чорупкан...

Балчым Шыдыр-оол чүгле даң хаязында оттуп келген. Дашкаар үнүп кээрге, аъттары чок болган. Ол дораан каразаан. Үреп каан кажааны, бижек-биле үзе кезип каан хендирни барып көрүп, кезек аңгадай берген турган. Ам канчаар? Чудуруун чудук алдынга суп алган эвес, хөделип кирген.

Ол-ла дораан ис кезип көрген. Чоруп олурарга ийи аът истеринге оорларның аъттарының истери немежи берген. Истерин чидирип, тып ап чорда, хүн эрте берген. Караңгылаан. Оон улаштыр баштайгы хонук эрткен. Шыдыр-оол кезек үениң дургузунда бүдүү дилегзинип, таныыр, билир кижилеринге чагып база шаг болган. Аъттар тыптыр туржук, сураа безин дыңналбастаан. «Чок, оор бөгүн тывылбас-даа болза, соң даарта ооң аяа дола бээр» деп бүзүрээн.

Бүзүрел бадыткаттына берген. «УТКА 25 чылы» совхозтуң хойжузу Балчым Шыдыр-оолдуң аъттарын дилеп тыварынга райкүүскомнуң иштики херектер килдизиниң ажылдакчылары кызымак, үйгу-дыш чок ажылдап турган. Шупту чүве мынчаар болган. Мооң мурнунда хулиган, оор, самчыгдал херектери-биле үш удаа шииттирип чораан Карбаа Маадыр-оол дээрзи эш кадарчызы-биле кады «Найырал» совхозтуң инээн кадарып турган. Кеземчеден түңнелди үндүрүп албаан болгаш хөй кадарчызының аъттарын оорлаан. Ооң-биле кады оор херекти үүлгедиринге киришкен кижи — Александр Шуватпут.

Оор херээн үүлгедириниң мурнунда мындыг бодал Александр Шуватпуттуң бажынга турган. Бодунуң «улуун» Сарыг-Холда «төрелинге» тургузар, Карбаа Маадыр-оол база «бир кижиге» тургузар. Чыккылама соок дужуп кээрге, чиш белен болур. Ол күзел барык боттаныр часкан. Аъттың ээзи-даа, шагдаа ажылдакчылары-даа сураг. Күс эрткен. Кыштың баштайгы айы үнүп келген.

Бир эртен оттуп келгеш, багай дүш дүжээнин Александр орнундан турбайн чыда катап-катап сактып, бодап чыткан. Ол мынчаар дүжээн: Карбаа Маадыр-оол-биле кады Балчым Шыдыр-оол сугдан «тепкен» бора аъдын Сарыг-Холда чагып каан «төрели» кижиден участок төлээзи милицияның улуг лейтенантызы Сотнам мунуп алгаш чоруп орган. Сотнамның мунуп алгаш чораан аъды Александрны көрүп кааш, кижи дег, хенертен чугааланы берген: «Бисти оорлап сүрүп турган кижилерниң бирээзи — Александр. Ам бодун сүрүп көрээли!» дээш, ону сүрүп туруп берген. Багай-ла дүш болган. Ынчалза-даа аңаа бүзүреваан.

Хамык чүве оожургай берген эвеспе деп, Карбаа Маадыр-оол биле Александр Шуватпут дугуржуп, Сарыг-Холда «төрелинде» аъдын ап алгаш, суурга согарындан сезингеш, кандыг-чүү-даа болза Арганыктыгда «аксы быжыг» Одулаа сугга ону сокан. Түңнели—истелге,... суд сандайы.

Владимир ОНДАР.

Райкүүскомнуң иштики херектер килдизиниң байысаалга салбырының улуг байысаакчызы, милицияның капитаны.

КАРАҢГЫДА

Кем-херек үүлгедир, оорланыр чоруктар Сүт-Хөл районнуң девискээринде үргүлчүлеп турар. Аңаа удур демиселди сөөлгү үеде шыңгызы-биле тургуза берген.

Бир катап милицияның майору Анатолий Ондар баштаан дүнеки рейд районнуң үлетпүр бараанынар садыын оорлап турган бөлүктү туткан. Оорлар Радик Ооржак, Владик Моңгуш, Сергей Моңгуш садыгдан уштуп алган бараанын Кызыл хоорайда «Енисей» Культура бажыңының № 8459 ТВЕ автомашиназынга чүдүрүп алгаш чоруп орааш туттурган.

Оорлар дүннүң караңгызын ажыглап шыдаваан.

Александр ОНДАР.

АНАА АКПАЗЫН ДЭЭШ

Тес-Хемниң девискээри онзагай чер. Ооң ортузун Тес хем чара шаап, агып баткан, Таңды сыннарындан шурап баткан Дыттыг-Хем, Ужарлыг-Хем, Терektиг-Хем, Хараалыг-Хем дээш 8 хем Тесче агып кирген. Тус черниң байдалының ынчаар бойдустуң чаяаны-биле бүткени хемнерниң суун тараа-быдаа өстүреринге ажыглаар арганы араттарга шагдан тура берип келген. Боттарының шаа-биле бугаларны тараа шөлдеринче олар казып үндүрүп, эң ылаңгыя часкы үеде черни элбээ-биле суггарып алыр чорааннар. Үстүнде адаан хемнерниң суу апрель айның төнчүзүнден эгелээш июнь айның эгезинге чедир дыка элбек боор. Чүге дээрге Таңды сынында хар-меңгиниң кидинне эрип эгелээр үези ол. Чогум-на бо үеде тараа шөлдерин суггарары таарымчалыг. Ону тыва араттар кара угааны-биле билип, өйүн эрттирбейн суггарылгага туруптар чорааннар. Суггаттыг тараа шөлдери бедик дүжүттү берип турганын улуг назылыг улустар билир.

Ам байдал сыр өске. Таңдының Теске берген хайыразы 8 хемниң чоогунда ховуларга, чазын суггатчыларның барааны барык көзүлбес. Тараа, ногаа тарып өстүрүп болур шөлдерни таварты хемнерниң суу кижилерге ажык чок анаа агып бадып чыдар. Чок. Кижилер ону ажыглавайн турар. Хемнерниң суу-биле черни суггарып, бедик дүжүттү өстүрүп ап, чер ажылының деңгелин көдүрүп, ооң уламы-биле мал ажылын сегидип ап болурунуң аргазы бар. Районга суггаттыг шөлдерниң хемчээлин улгаттырар дээн планнар колдуунда чүгле чугаа кырында боттанып турар. А ол кадында хемнерниң суу үерлеп, агымы өскерлип, уну делгемчип, шөлдерни үрегдеп, когаралды чедирип келген. Үрелген шөлдер дээрге, хүнүнде билдинмес, а алызында барып когарал боор эглип кээр. Тес-Хемниң совхозтарынга суггаттыг шөлдерниң хемчээлин улгаттырып, ажыглап болурун Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхозтуң дуржулгазы көргүскен. Эвээш-биче-даа бол совхозтарда суггаттыг шөлдер бар-ла, харын. «О. Шынаа» совхозтан аңгыда. Суггаттыг шөлдерниң ажыглалы долу эвес деп бодаар мен. Аңаа өстүрүп ап турар дүжүт чөгенчиг. Районда суг ажыл-агыйы бодунуң шыдаар шаа-биле ажылдарны кылып чорудуп-ла турар. А хемнерниң суу чедип болур черлерни ажыглап, ынаар суг оруу үндүрер дээш бот-башкарлып совхозтар ажылдавайн келген. Тестиң суу чазын үерлеп, савазын ажа бээр. Үерлээн суг чеде бээр хире черлерни билир хирезинде, ооң оруун аштап, хем унундан суг үнер черлерге моондактарны кылбайн турар.

Ак-Эрикте улуг буга бар. Суг ол бугалап чайны өттүр агып чыдар. «Кызыгаар» совхозтуң шөлдеринге багай эвес дүжүттү өстүрүп алырының аргазын ол буга берип турар. Ол хирезинде кандыг-даа дүжүт өстүрүп албазын кижи кайгаар. Тес-Хемниң суг ажыл-агыйжы күрүнениң хөй акша-хөреңгизин чарыгдап, ол буганы чылдың-на септеп берип турар. Буганы тударынга, септээринге үндүрген хөй чарыгдалдарны дуглаптар хире орулганы албайн келгени ажыл-агыйжы эвес чоруктуң уржуу.

Тес-Хемниң делгем ховуларын кежир аккан хемнерниң суу-биле чер суггарып, араттарның бугаларын катап аштап, улуг бугаларның ажыглалын экижидер.

Иван ХУРАГАН.
Күш-ажылдың хоочуну.

Хамааты камгалалы

МЕДЭЭ БОЛГАНДА ЧҮНҮ КЫЛЫРЫЛ?

Республиканың хамааты камгалалында чаа өөредилге чылы бо чылдың январь 2-ден эгелээн. Чаа өөредилге чылында хамааты камгалалының талазы-биле өөредилгениң шынарын экижидеринче кичээнгейни угландырар. Чүге дизе эрткен өөредилге чылының түңнелдери чамдык районнарга, хоорайларга эрткилээн комплекстиг өөредилгелер нити чоннуң хамааты камгалалының талазы-биле билииниң кудузун көргүскен. Хамааты камгалалының медээлерин дыңнааш, ол медээлер ёзугаар чүнү кылырын безин билбес таварылгалар бар.

Дайзынның халдааның дугайында болгаш радиоактивтиг, химиктиг хораннаашкыннар дугайында медээлерни чонга хамааты камгалалының штавының тускай айтыышкынын ёзугаар, а ол ышкаш хайгаарал органнарының факт-барымдаалыг дыңнадыгларынга үндезилээш, районнуң хамааты камгалалының штабтары чарлап дыңнаткан турар. Амгы үеде бистиң чурттуң хамааты камгалалының органнарында чаңгыс аай чурумчуткан дөрт чүүл медээ бар: «Агаар дүвүрээзини», «Агаар дүвүрээзини төнген», «Радиация айыылы», «Химиктиг дүвүрээзин».

«АГААР ДҮВҮРЭЭЗИНИ»

Бо медээни дайзынның халдаашкыны шуут кыжанып келген таварылгада бүгү чонга бээр. Ону бээрде, хоорайларга болгаш чурттакчылыг черлерге сиреналарны ажылдаткаш, ооң-биле хары угда диктор радио дамчыштыр: «Дыңнаңар! Дыңнаңар! Хамаатылар! Агаар дүвүрээзини! Агаар дүвүрээзини!»— деп 2-3 минута дургузунда чарлаар. Сиренаның үннеринге үдеткен медээни элээн каш катап катаптаар болгаш бүдүрүлгелерге база транспортка үзүктелчек гудоктар-биле чер бүрүзүнге чергелештир медээлээр. Ол медээ ёзугаар чон камгаланыр черлерге доп-дораан чаштынар.

Медээ бажыңга туруңарда болган болза, чылыдар херекселдерни, газты ажыглаарын соксадыр, печкада отту өжүрер. Уругларның болгаш кырганнарның камгаланыр хевин кедиргеш, чугула документилерни, аптечканы, аъш-чем, суг курлавырын алгаш, чырыткыны (сайгылгааны) өжүргеш, камгаланыр черже дүрген чоруур. Аргалыг-ла болза дүвүрээзин болганының дугайын кожаларыңарга дыңнадыңар. Олар дыңнаваан болуп чадавас.

Медээ ажылдаар чериңерге туруңарда болган болза, бүдүрүлгениң, цехтиң тускай саавырын ёзугаар ындыг таварылгада көрдүнген хемчеглерни күүсеткеш, чаштынар черже дүрген чоруңар. Бир эвес соксаал чок технологтуг чорудулганың уржун ажылдаар черин каап болбас болза, ажылдаар чериңерниң чанында камгаланыр черлерни ажыглаңар.

Медээ хөй-нити черлеринге азы даштыгаа чоруңарда болган болза, эң чоок турар камгаланыр черлерже дүрген, ынчалза-даа кандыг-даа дүвүрээзин болдурбайн чоруптуңар. Автобуска чораан болзуңарза, автобустуң доктааган черинге дүшкеш, ол чоок-кавыда камгаланыр черже кириңер.

«Агаар дүвүрээзини» деп медээ болганда, бүгү өөредилге черлеринге өөредилгени түр соксадыр, сургуулдарны, өөреникчилерни, студентилерни камгаланыр черлерже чорудар. Камгаланыр черлер чок ийикпе азы ырак болган таварылгада тудугларны ажыглаар. Кайнаар-даа барып четтикпес хире апарган таварылгада подвалдарже, орук хажызында оңгарларже чаштынып болур.

Хамааты камгалалының органнары радиодамчыдылга четкилерин, ук черниң радио болгаш телевидение станцияларын дамчыштыр, а ол ышкаш кежүп чоруур, ыткыр чугаалаар тургузуглар дузазы-биле «Агаар дүвүрээзини төнген» деп медээни бээр.

«РАДИАЦИЯ АЙЫЫЛЫ»

деп медээни девискээрге радиоактивтиг халдавыр шуут кыжанып келгенде азы ындыг халдавыр илерээнде, харылзааның, чарлаарының техниктиг бүгү херекселдериниң дузазы-биле бээр. Медээни дыңнааш, противогазты, ол чок болза, респираторну (доозун кирбес пөс масканы, хөвең-марля шарыгны) кеткеш, аъш-чем, суг курлавырын, эмнерни, баштайгы үеде эргежок херек чүүлдерни алгаш, камгаланыр черлерже чоруур. Камгаланыр черлерден үнерин чүгле хамааты камгалалының органнары чөпшээрээр.

Мал-маганны герметиктиг кылдыр баш удур кылып белеткээн кажааларже киир сүрер. Ол ышкаш аъш-чем, мал чеми шыгжаан складтарны, кладовкаларны, погребтерни, кудуктарны болгаш оон-даа өске тудугларны радиация айыылындан канчаар камгалап, белеткеп кааның баш удур хынаан турар.

«ХИМИКТИГ ДҮВҮРЭЭЗИН»

деп медээни химиктиг азы бактериологтуг халдавыр кыжанып, илерeп келгенде бээр. Чер-черге ол медээни үннүг болгаш чырыткылыг херекселдер дузазы-биле чаржалаштыр бээр. Медээ болган соонда противогазты, кеш камгалаар херекселдерни дүрген кедер. Бодуңарга камгаланыр хеп чок болган таварылгада, болонье плащтарны, резина сапогтарны, хол хаптарын болгаш оон-даа өске чүүлдерни ажыглап болур. Ол дораан камгаланыр черлерже кирер.

Химиктиг болгаш бактериологтуг хораннаашкынның айыылы эрткен дугайында база оон ыңай хөделиишкиннер чурумунуң дугайын харылзааның, чарлаарының херекселдери-биле чарлап дыңнадыр.

Т. СТАЛ-ООЛ.
Тыва АССР-ниң хамааты камгалалының штавының начальнигиниң пропаганда талазы-биле дузалакчызы.

ШКОЛА РЕФОРМАЗЫ: алды харлыглар

ТААРЫМЧАЛЫГ БАЙДАЛДЫ ТУРГУЗАР ХЕРЕК

Бо өөредилге чылындан эгелеп, бистиң республиканың көдээ школаларында алды харлыг уругларның бирги класска өөредилгези эгелээн.

Алды харлыгларны өөредири школа амыдыралында чаа, нарын болгаш берге айтырыгларның бирээзи. Чүге дээрге, оларны өөредириниң талазы-биле нити чурттуң хемчээли-биле дуржулга чедип алдынган-даа болза, бистиң республиканың школаларының башкыларынга бо айтырыг чаа тургустунуп турар чүүл болур. Ынчангаш башкылар-биле дуржулга солчур сорулга-биле бо чүүлду бижидим.

Чөөн-Хемчик районнуң Хөндергей ортумак школазында 28 алды харлыглар дөрт чылдыг эге школаның бирги класының программазы-биле өөренип турар. Олар назы-хар талазы-биле 1-9 ай чедир ылгалдыг, ийи кижи 7 харлапкаш, өөрени берген. Он бир кижи уруглар садтарындан келген. Өскээр чугаалаарга, алды харлыглар школага назы-харының болгаш ниити сайзыралының аайы-биле дыка ылгалдыг келгеннер. Чамдык ада-иелер уругларын эрте өөредирге эки деп бодааш, сентябрьда алды харлаар уругларын албадал-биле, школаже киирерин оралдажып турар таварылгалар база бар. Назы-хар ай хамаанчок, каш хонук безин карышкак уругларның сайзыралының ылгалдыын дуржулга бадыткаан.

Алды харлыгларны өөрединге школада дуржулгалыг башкыларның бирээзи Өнермаа Барбааловна Санааны томуйлаан бис. Ол башкы училищезин 1984 чылда дооскан, Кызылда күрүнениң башкы институдунда педагогика факультединде 5 дугаар курста бот-өөредилге-биле өөренип турар. Ө. Б. Санаа алды харлыгларның психологиязын хандыр өөренип, өөредилгеге шыырак, кошкак талаларын барымдаалап, тускайлаң ажылдарны чорудуп, бичии-даа бол уругларның чедиишкиннерин үезинде эскерип, шын үнелеп, мактап, бичии кижилерниң сеткилин өөртүп, школага болгаш өөредилгеге оларның сонуургалын чедип ап турар.

Бичии уругларның угаан ажылының шинээзи хүннүң, неделяның, өөредилге чылының дургузунда үргүлчү өскерлип турарын башкы эки билир. Башкының база бир онзагай чүүлү —өөреникчилерге ынак, оларның арын-нүүрүн хүндүлеп билири, кичээлдерге көргүзүг материалдарын билдилиг ажыглап, өөреникчилерни сонуургадыр дээш кичээлди оюн хевирлиг кылдыр эрттирерин колдадып, янзы-бүрү ажылдарны кылдырып турарында. Башкыга алды харлыгларны өөредириниң талазы-биле бергелер, билдинмес чүүлдер таваржып турза-даа, кызымак болгаш чүткүлдүү-биле ажылдап турар. Ө. Б. Санаа башкылар-биле сүмележип, башкылар чөвүлелинге бодунуң отчёдун берип, ажык кичээлди база эрттирген. Ада-иелерниң хуралдарынга төрелдерниң берген саналдарын ажыглап, эки түңнелдерни чедип ап турар.

Алды харлыглар-биле ажылче чүгле башкының эвес, хөй ниитиниң, ада-иелерниң болгаш бүгү башкыларның кичээнгейин угландырары чугула. Оларны школага белеткээринден болгаш баштайгы чылында өөрединден келир үеде өөредилгениң шынары дорт хамааржыр. Алды харлыглар школа назыны четпээннерге хамааржыр болгаш, оларга тускай таарымчалыг байдалдар тургузары, улуг кичээнгей салыры негеттинер. Бисте алды харлыгларны өөрединге школа реформазының негелдезинге дүүшпейн турар чүүлдер бар. Оларның ойнаар, чемненир, удуур тускай өрээлдери чок, ойнаарактар болгаш өөредилге херекселдери чедишпес. База бир таарымча чок чүүл —олар 30 минута өөренир болганындан, оларның чапсарлаар үези өске класстардан аңгы болгаш, кичээл үезинде өөренип турар класстарга шаптыктап турар.

Башкылар чөвүлелинге алды харлыгларның өөредилге-кижизидилгезиниң дугайында айтырыгны чугаалажып турувуста, башкылар школа, садиктер-биле харылзаа чогун, школага өөредир уругларны шуптузун уруглар садтарынга хаара тудуп, өөрениринге белеткээрин, суурдан дашкаар чурттап турар малчыннарның болгаш өске-даа ажылчыннарның уругларын совхозтуң уруглар садынга доктаамал тургузар арганы чедип алырын саналдааннар. Оон аңгыда, 6 харлыгларның кадыкшылынче ада-иелерниң болгаш школаның кичээнгейин углаттырары чугула. Чүге дээрге, кадыы кошкак уруглар өөрени бергеш, өөрениринге бергедеп, школазын каапкар-даа таварылгалар тургулаар. «Бүгү-ле эки чүүлдерни уругларга» деп В. И. Ленинниң чагыын амыдыралга боттандырары улус өөредилгезиниң ажылдакчыларының ыдыктыг хүлээлгези.

Оолак ДҮЛҮШ.
Башкы.

КИЧЭЭЛ БҮРҮЗҮ СОЛУН

(Башкының дуржулгазындан)

Бай-Тайга районнуң Тээли ортумак школазының эге класстар башкызы Көкеш Сериң-ооловна Серен-Чимит школада 23 чыл ажылдап турар. Бо үениң дургузунда ол чеже бичии чаштарны үжүк-бижикке өөредип, амыдыралче аъткарбаан дээр! Уругларны чүгле өөредири-биле кызыгаарлаттынмаан, оларны чаагай чаңчылдарга, чараш аажы-чаңга, төлептиг күш-ажылчы турасорукка кижизидип келген.

1987—1988 өөредилге чылында Көкеш Сериң-ооловнага алды харлыглар-биле ажылдаарын школаның администрациязы даасkan. Ол харыысалгалыг даалгага белеткелди башкы эрте-ле эгелей берген. Бирги класска өөренир алды харлыг уругларның даңзызын тургускаш, бир-ле дугаарында оларның ада-иелери-биле таныжкан. Ооң соонда төрелдерге «Уругларны школага белеткээри» деп беседаны кылып, консультацияларны эрттирген. Дараазында уругларның ада-иелери-биле чугаалашкан. Ол чайгы үе турган. Оон эгелээш-ле уругларны школага чыып алгаш, баштай школа, класс-биле таныштырып, ийи неделя дургузунда оларның-биле ажылдаан. Ол хүннерде уругларның угаан-бодал, дыл-домак болгаш күш-дамыр сайзыралын билип ап, аажы-чаң талазы-биле кижизидилгезин өөренип көрүп, кымның-биле канчаар ажылдаарының арга-методтарын башкы бодап, тып алган. Алды харлыглар-биле ажылды ынчаар эгелеп алганы оларны программа ёзугаар өөредип кириптеринге дөгүм болганын Көкеш Сериң-ооловна чугаалап турар. Ынчангаш бирги класска алды харлыгларны хүлээп алыр башкыларга оларның-биле эрте-ле ажылдап эгелээрин сүмелеп турар. Чүге дээрге школа мурнунда үеде уругларның сайзыралы аңгы-аңгы болуп турар. Ясли-садтар дамчыштыр келгеннер чугаа-домак, аажы-чаң талазы-биле элээн сайзыраңгай, ада-иезиниң хайгааралынга өскеннер бир янзы. Чамдык уругларның культурлуг аажы-чаң кижизидилгези, чугаа сайзыралы шоолуг эвес база болгулаар, олар-биле чер-ле элээн бот-тускайлаң ажылдаары негеттинер апаар. Ол чаңгыс аай эвес байдалды деңнештирип алыры-биле алды харлыгларны чайгы үеде школага белеткээрин доктаамал чорудары чугула. Ооң түңнелинде өөредилге үезинде өске өөрүнден чыдып каар уруглар турбас.

Көкеш Сериң-ооловнаның башкылап турары бир дугаар класста 22 өөреникчи бар. Ол кичээл бүрүзүн бот-боттарынга дөмейлешпес, уругларга солун оюн-тоглаа-биле аралашкан турар кылдыр чогаадыкчы арга-методтарны ажыглап эрттирип турар. Ол кичээлге белеткелче онза кичээнгейни угландырган. Өөредир темазынга ажыглаар техниктиг херекселдерни, көргүзүг материалдарын белеткеп, янзы-бүрү оюннарны тургузуп, ыры, шүлүктерни шилип, тып ап турар. Дыка хөй оюннарны, кыска-кыска чечен чугааларны болгаш шүлүктерни ол боду чогаадып, кичээлге өөреникчилерниң сонуургалын бедидип, билиг шиңгээдип алыр аргазын чиигедир дээш хөй белеткелди кылып турар.

Чамдык сан-чурагайларны өөредирде, ону шүлүктеп чугаалап тургаш, эге хевир үлегерин самбырага бижип көргүзерге, өөреникчилер дыка сонуургаар, билип алыычал боор турар. Чижээлээрге:

Чаңгыс деп сан чаңын орта
Чараш тикти бижиптерге,
Олар хеглеп, көвей апаар,
Оннуң саны оон үнер.

Кайы-бир үжүктү өөренген соонда, ол дугайында башкының чогааткан шүлүүн өөреникчилер нити чугаалап тургаш азы бир аялгага таарыштыр ырлап тургаш, шээжилеп алыры чаа өөренген үжүүн сактып алырынга улуг ужур-дузалыг боор турар.

«У» деп үжүк турбаан болза,
«Уруг» деп сөс бижиттинмес:
Бантиктиг чараш уруг
Бажын тудуп муңгарай
бээр».

«Э» деп үжүк элдеп үжүк
Эңгезинге турар мен дээр.
Ортузунга, сөөлүнге
«Е» мени солузун дээр.

Кичээлдерге күш-культуржу минуталарны ыры, музыка болгаш шүлүк үделгелиг эрттирип турар. Ол бүгү чогаадыкчы ажылдар уругларның чугаа сайзырадылгазынга база улуг идиглиг. Ынчангаш дуржулгалыг башкының өөредип турары алды харлыгларның билии бир дески. Уруглар чугаакыр болгаш өде-чара аажы-чаңныг.

Алды харлыгларны өөредип, кижизидеринге төрелдер-биле сырый харылзааны доктаамал тудуп, оларның күжүнге даянып ажылдаары чугула деп, Көкеш Сериң-ооловна санап турар. Класстың 5 кижи составтыг төрелдер комитедин тургускан. Ооң даргазы Дамба Дүмен ук ажылды эки удуртуп, төрелдерниң уруглар-биле класстан дашкаар ажылдарга киржилгезин билдилиг организастап келген. Ажылчын Кара-оол Хомушку «Шевер холдар» бөлгүмну тургускаш, ында уруглар, оолдарны саазындан, пөстен янзы-бүрү ажылдар кылырынга өөредип турар. Темалыг класс шактарын төрелдерниң киржилгези-биле кижизидилге утка-шынарлыг кылдыр эрттирип турар.

Алды харлыындан эгелеп уругларны бирги класска өөредип эгелээниниң баштайгы өөредилге чылында чамдык чедир кылдынмаан ажылдарның болгаш четпестерниң уржуундан бергелер, шаптараазыннар база барын хоочун башкы чугаалап турар. Алды харлыгларны бүгү талалыг өөредип, кижизидеринге школада материалдыг бааза чедир тургустунмаан. Ийи ээлчеглиг школага уругларның хүнзедир турар аргазы чок. Ооң уламындан кичээл соонда чорудар ужурлуг кижизидилге болгаш өөредилге ажылдары, уругларның хостуг ойнап, удуп дыштаныры, изиг чем-биле хандыртынары болдунмайн турар. Өөреникчилер, өске үстүкү класстар ышкаш, школага чүгле дүъшке чедир тургаш, бажыңнарынче тарай бээрлер. Ынчангаш дараазында өөредилге чылында алды харлыгларга бүгү-ле таарымчалыг байдалды тургузар дээш школаның администрациязы амдыгаалдан боттуг хемчеглерни алыры чугула дээрзин башкы чугаалап турар.

Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң Хүндүлел бижииниң эдилекчизи, эге класстарның хоочун башкызы Көкеш Сериң-ооловна Серен-Чимиттиң алды харлыглар-биле ажылдап турарының чамдык дуржулгазы мындыг. Ол бодунуң арга-дуржулгазын чаартыкчы башкылардан болгаш кады ажылдап турар эш-өөрүнден база хүн бүрү өөренип, улам байыдып чоруур.

Багай-оол БАРБА.
Районнуң методиктиг кабинединиң методизи.

Бот-идепкей болгаш дуржулга

АРГААН, СЫРААН КААСТАЛГАЛАР

Вильнюста «Аудеяс» фабрика мурнуку чылга бодаарга, 1987 чылда аргаан, сыраан каасталгаларны ийи катап хөйнү бүдүрген. Фабриканың дериг-херекселин баштайгы удаа эде кылганының ачызында, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү өскен. Эде кылыышкынга 16 миллион рубль чарыгдаан. Ол бүгү чарыгдал үш чыл болгаш катап эгиттинер. Ынчан фабриканың ийиги эде кылыышкынын эгелээр.

Шагда литва мастерлер кижилер карак салбас кайгамчык хээлерни бүдүрер ус-шевер турган. Бо чаагай чаңчылдар амгы үеге чедир салгал дамчып келген. Амгы үениң мастерлери ону улам сайзырадып, чүс чылдарда мөөңнээн дуржулга, уран-чечен каасталгалар ындыг кылыгларны машина-биле бүдүрер байдалга камгалаттынарынче сагыш салып турар.

— Бистиң ус-шевер уран кыстарывыс бурун шагның мастерлериниң ажылының онзагайын эки билирлер — деп, аргаан, сыраан кылыгларның чажыдын чугаалап тура, фабрика директору И. Карчяускас демдегледи. — Оларга чоргаарланыр бис. «Аудеястың» уран, ус-шевер кыстары ол кылыгларның делегей чергеге чединче кичээнгей салбышаан, чаа чогаадыкчы аргаларны тып, перспективтиг угланыышкынны сайзырадып турар. Аргаан, сыраан каасталгаларның бедик шынарлыг болурун доктаамал хайгаарап турар бис. Бисте ам тергиин дериг-херексел, онзагай үндезин материал — хөвеңниң эң эки сорту бар. Синтетиктиг удазыннардан бүдүрген кылыгларга быжыг езек болур болгаш белен элевес.

Фабриканың ажылчыннарынга чаартылга чүнү бергениниң дугайында айтырыгга директорнуң харыызы:

— Бирээде, ажылдаарынга, байдал экижээн, цехтер арыг-силиг болгаш шимээн чок апарган. Ийиде, ажылчыннар хөй акша ажылдап алыр болу берген. Эки аргыкчы кижи айда 300-тен 400 рубль чедир ажылдап алыр. Аңаа немелде көскү. Фабриканы моон соңгаар эде кылырга, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү оон-даа өзер, акша-шалың улам немежир деп санап турар бис.

— Чаартылгалар үезинде фабриканың чеже ажылчыны кызырылганыл?

— Ажылчыннарның саны өскерилге чок. Оларның дыка хөйү чаа дериг-херекселдер башкарарынга катап өөренир ужурга таварышкан.

— Фабриканы дерииниң ийиги үе-чадазында кандыг кол сорулгалар салдынып турарыл?

— Бир-ле дугаарында аргылга цегиниң техниктиг эде дерилгезин чорудар. Социал программаже база сагыш салдынар. Балтий далайның эриинге дыштаныглга бажыңын тудар. Фабрика чанында парк бар, ооң девискээринде эрги бажың туруп турар. Ооң баазазынга кадыкшыл экижидер комплексти тургузарын планнаан бис. Ук чер эмнээр кабинеттерлиг, спорт залдыг, эштир бассейнниг болур.

— Аргаан, сыраан кылыгларыңарны садарынга бергедээшкиннер болу бербес ирги бе?

— Амдызында чок. Амгы беш чылда 2,5 миллион погонметр аргаан, сыраан (калбаа 1,5 метр) кылыглар бүдүрер бис. Ол хөй, ынчалзажок республиканың мебель үлетпүрү безин бистен 1,5 миллион метр пөс-таавыны ап турар. Бистиң продукциявыска садыг организациялары база чагыг киирер, ол ышкаш өске республикалардан база. «Аудеястың» кылыгларын даштыкыда база сонуургап турар.

Витаутас МИКУЛИЧУС.
(ПМА).

АРТ АЖАРЫ БЕРГЕ

Мооң мурнунда солун-сеткүүлге материал-даа бижип чорбаан мен. Кызыл аразында орукка чоруп тургаш, чамдык бергелерге таварышкаш, мону бижип ор мен. Кышкы үеде Тожуже машиналар чоруп турар. Чүък сөөртүлгезинге чер оруу эптиг, чарыгдалы эвээш деп бодаар мен.

Амгы үеде совхозтар бот-орулга-чарылгаже долузу-биле шилчип турар болганда, артык чарыгдалдарны чок болдурар сорулга туруп турар. Мээң бодап турарым-биле алырга, машиналар кышкы орукка ийи артка кончуг саадап, үрелип турар. Севиниң, Кара-Хаштың арттарын чайгы үеде дескилеп кылып алыр болза, чолаачылар чер ара хонуп, түревес-даа ийик. Ынчангаш кышкы орукка доктаамал ажаалда-хайгаарал негеттинип турар.

Ырак орукка чоруурга, бергезиң кым-даа билир. Ылаңгыя соок дыңзый бээрге, байдал дыка нарын апаар. Оруктуң септелгезин кичээнгейге алыр боор деп идегеп турар мен.

Николай ДАМДЫН.
Тожу район.

ДЕЛЕГЕЙ МЕДЭЭЛЕРИ

КНО-нуң Кол Ассамблеязында

НЬЮ-ЙОРК. (СЭТА). КНО-нуң Кол Ассамблеязының 42-ги сессиязының киржикчилери Палестинаны хостаарының организациязының төлээ черинге хамаарыштыр АКШ-тың ылгай көрүүшкүннүг туружундан тургустунган чидиг кризистиг байдалды чугаалажып турар. Ол айтырыгны чугаалажып көөрү-биле сессия бодунуң ажылын катап эгелээн.

Кол Ассамблеяның хуралынга санал берген янзы-бүрү чурттарның 30 ажыг делегаттары КНО-нуң чанында Палестинаны хостаарының организациязының төлээ черин АКШ-тың хаар дээн шиитпирин чаңгыс үн-биле буруу шапканнар. АКШ-тың ук шиитпири делегей эргезиниң нормаларынга черүшкек. Ол базымны делегаттар делегей ниитилежилгезинге ажык чөңгээ кылдыр үнелеп көргеннер.

• • •

КНО-нуң тускай төлээлери Никарагуаже чорупкан. Ол дугайын КНО-нуң чиңгине секретарының төлээлекчизи дыңнаткан. Төлээниң кол сорулгазы— ол черге никарагуа-гондурас кызыгаарда байдалды тодарадыры.

У. ОРТЕГАНЫҢ МЕДЕГЛЕЛИ

САПОА (Никарагуа), (СЭТА). Никарагуаның даштыкы херектер министри Умберто Ортега чурттуң бүгү девискээринге Сандиножу улусчу армияның шаап халдакчы операцияларын түр соксадыр дугайында айтыышкын кылдынганын дыңнаткан. Чүге дээрге, республиканың чазаа контрреволюцияның удуртулгазы-биле чугаалажыышкыннарны кыла берген.

Гватемалага болган ужуражыышкынның шиитпирин күүседири-биле боттуг базымны кылырын ол контрастың удуртулгазынга сүмелээн. Төп Америкада дүшкүүрлүг чорукту чавырылдырар дугайында гватемал дугуржулганы боттандырары, чуртта хан төгүүшкүннүг дайынны соксадыры эң чугула сорулга болур.

ПОЛИТКҮҮСКОМНУҢ ХУРАЛЫ

БУХАРЕСТ. (СЭТА). 1987 чылда экономиктиг болгаш саң-хөө ажыл-чорудулгазының түңнелдерин РКП ТК-ның Политкүүскому бодунуң хуралынга чугаалажып көрген. Үлетпүрнү интенсивтиг хөгжүдеринге болгаш чаартырынга, румын барааннарның делегей рыногунга адааннажыр аргазын бедидеринге улуг чедиишкиннерни чедип алган деп, онзалап демдеглээн. 1987 чылда чурттуң төөгүзүнде тараа культураларының эң-не улуг дүжүдүн ажаап алган.

Материалдыг болгаш саң-хөө фондуларын эң-не ажыл-агыйжы чорук-биле ажыглаарының, ниитиниң байлаан төтчеглеп чарыгдаарын чайладырының эргежок чугулазын РКП-ниң Чиңгине секретары Н. Чаушеску айыткан. Бүгү бүдүрүлгелерниң ажыктыг чоруун бедидериниң сорулгазын салган.

1987 чылдың декабрьда партияның санының, составының болгаш организастыг тургузуунуң дугайында, а ол ышкаш РКП болгаш румын күрүнениң даштыкы ажыл-чорудулгазының дугайында илеткелдерни РКП ТК-ның Политкүүскому чугаалажып көрген. Аңаа 1988 чылда даштыкы политиканың кол угланыышкынын база чугаалашкан.

РКП-ниң Төп Комитединиң пленумун бо чылдың март 28-29-та чыылдырарын Политкүүском доктааткан.

ЮБИЛЕЙЖИ СЪЕЗД

ВАРШАВА. (СЭТА). Каттышкан тараачын партияның X юбилейлиг съездизи боон эрткен. ПКАП ТК-ның Политбюро кежигүну, ПУР-нуң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Збигнев Месснер ол съездиге чүве чугаалааш, чуртта эгелээн экономиктиг реформаның ийиги үе-чадазын боттандырарынга тараачыннар кончуг улуг рольду ойнап турар. Каттышкан тараачын партия чурттуң социал-экономиктиг хөгжүлдезинге кол черни ээлеп келген болгаш моон соңгаар-даа ээлээр деп демдеглээн.

ДЕТКЭЭН

ПАРИЖ. (СЭТА). Мурнуу Африка Республиканың расисчи ёзу-чурумунга удур бүгүдени хаара тудкан экономиктиг хемчеглерни ап чорудар дугайында негелдени Францияга ам болур соңгулдаларга коммунистерниң кандидады, Француз компартияның Политбюро кежигүну Андре Лажуани деткээн. Сөөк-язы ылгаар чорукту узуткаары дээш демиселдиң март 21-де демдеглээн делегей хүнүнге киржип турган расизмге удур организацияларның төлээлекчилериниң ФКП ТК-га болган ужуражыышкынынга ол чүве чугаалаан. Мурнукузу ышкаш Преторияның ёзу-чурумун херек кырында деткип турар Париждиң чазааның политиказы Францияның даштыкыга ат-алдарын кошкадып турар деп, Лажуани онзалап демдеглээн. Ооң-биле холбаштыр сөөлгү чылдарда Париж расизмге удур медеглелдерни кылып турза-даа, Мурнуу Африка Республикага хамаарыштыр кандыг-даа тодаргай хемчеглерни ап чорутпайн турар деп, ФКП-ниң удуртукчузу демдеглеп турар. Ужуражыышкынның киржикчилери Францияның президентизи Ф. Миттерангa болгаш премьер-министр Жак Ширакка кыйгырыг хүлээп алганнар.

ПЛЕНАРЛЫГ ХУРАЛ

ВЕНА. (СЭТА). Төп Европага боо-чепсекти болгаш чепсектиг күштерни кызырар талазы-биле чугаалажыышкыннарның бир ээлчээ доозулган.

Пленарлыг хуралга социалистиг чурттарның өмүнээзинден польша делегацияның удуртукчузу Т. Струляк, НАТО чурттарындан АКШ-тың делегациязының удуртукчузу С. Ледогар чүве чугаалаан. Дараазында хурал май айның ийиги чартыында болур.

АНГЛИЯ. Кадык камгалалдың национал системазының хереглелинге немелде акша-хөреңги үндүрүп бээрин негээн эмчи ажылдакчыларының демисели-биле эп-сеткил каттыштырылгазын илередип, британ найысылалдың чүс-чүс ажылчы чону эмчи ажылдакчыларының «Хөделиишкин түңнерчиде» болуп турган чыскаалдарга, ажыл соксадыышкыннарынга киришкен. Лондоннуң 17 госпитальдарының эмчилери болгаш эмчи сестралары боттарының эмнелгелериниң эжиктеринге таңныылдар тургузуп алганнар.

ЧУРУКТА: Лондоннуң бир эмнелгезиниң эжиинде эмчи сестраларының таңныылы.

АП—СЭТА-ның телефотозу.

Аяк шайны аартап ора...

КЫРГАН-АЧАМ УДУРЛАНГАН

Сергек-омак, таалап ханмас чараш чаңныг
Сеткилимге чүүден артык уран кыстан
Чаңгыс-даа хүн чарлы бергеш, элдеп чүве,
Саймаарай бээр, сактып чоруур апарган мен.
Удуп чыда, хей-ле черге чүрээм ыстап,
Улаарааштың адын адап чыткан болдум.
Баштак чаңныг ачам ынчан шоодуп каан.
«Багай оглум хөктүүн аа» деп авам чаптаан.
«Өскен оол-дур, ашак болган, дөмек болгай
Өглеп каар-дыр. Келин кысты кудалаар» деп,
Кырган-авам отту улам чүшкүрүпту.
Кырган-ачам аңаа көңгүс удур болду.
«Эр боол өскен, мөге-шыраа илдең-кескү,
Эът-ханы четчи берген эрес оглум
Ада-чуртун камгалашкаш, чанып кээрге,
Ам-на ынчан дойлап-шайлап тургай бис» дээн.
Чуртталганың узун, төнмес оруунуң
Чулуун амзап, дерин төгер бетинде
Ынакшылын улам доңнап алзыннар дээш
Ындын бодап, ынча дээн-даа чадавас ийин.

Шаңгыр-оол ДОРЖУ.

ЧЕСТЕК-КАТ

Чавыс хенче сыптыгбай
Чаптанчыг-ла борбакпай.
Чемгерикчи буянныг
Черим сөңү честек-кат.
 Честек-кат, честек-кат
 Черим сөңү честек-кат.
Сиген-көкке бүргеткен
Чидиг кызыл өңнүгбей.
Чип-ле ханмас чаагай,
Чигирзиг-ле честек-кат.

 Честек-кат, честек-кат
 Черим сөңү честек-кат.
Сыгыртаамны долдур-ла
Чыып алгаш чанып кээп,
Авайымга сунарым
Амданныг-ла честек-кат.
 Честек-кат, честек-кат
 Черим сөңү честек-кат.

Дадар-оол ДОНГАК.
Түдүгжү.

АМЫДЫРАЛ—ӨШПЕС ОДАГ

Узун-дагыр оруктарга
Удур-дедир дөмек болчуп,
Ажыл-ишти деңге кылчып,
Ажы-төлдү өстүрген бис—
Одувустуң өшпези дег
Олар бистиң өөрүшкүвүс.
Хендир биле ине ышкаш
Хензиг чаштан эдеришкеш,
Ам бо хүнде кырый берген
Азыранчып орар-дыр бис—

Чалыы шагда тиккен одаг
Чалынында чыннып чор бис.
Авыралдыг хини тудуш
Ада-ие чуртун ээлеп,
Ажы-төлдер төлдер төрүүр—
Амыдырал уламчылаар —
Одаавыстың кезектерин
Оларывыс улай көзээр.

Октябрь ТҮҢ-ООЛ.
Арыг-Үзүү суурда эмчи.

МЭЭҢ УЖУТКАНЫМ

Чечен чугаа

Александр КУПРИН.

Мээң эң баштай ужутканым дугайында хөй улус мени айтырып, байысаап чөгел төткен. Ынчангаш ону мен катап-катап чугаалаарымдан пат чүрээм өлүп, халаажыраар апарган мен. Ынчанмайн канчаар, ужар-хеме тырыкыланып са силгий бээрге, дээрги Пташниковтуг кезек болгаш мээң хөөкүй өңнүүм Заикин база меңээ удур катап-катап демисежир ужурга таваржырлар. Чүге дээрге буруулуг кижи чүгле мен болгай мен.

Бир чыл мурнунда, Катанео, Уточкин болгаш өскелерниң-даа ужудуп турган үезинде, Заикинниң ужудар деп күзел-соруу кыптыга берген. Ынчан ооң-биле аэродромга турган бис. Бодунуң ол-ла хедер, турум чаңы-биле хенертен шиитпирлиг мынча диди:

— Мен база ужудар мен!

Мээң чугаалаарымны аза албадапкан ышкаш болган:

— Иван Михайлович, силерниң аксы-сөзүңер ап көрейн, пассажирлерден бир-ле дугаарында кымны алыр силер, чугаажок, мен боор мен оң!

Оон таптыг-ла бир чыл болганда, Одессаның өскерлип турар багай агаарлыг хүнүнде Заикин ужудуп үнүпкен. Ол беш чүс хире метр бедикке баштай ужар-хемени ийи катап, ооң соонда үш чартык катап тырыкыландырыпты. Заикин «Одесса хуудузунуң» парлакчызының оглу аныяк Навроцкийни пассажир кылдыр ап алгаш, ужудуп үнген. Олар ужуп үнгеш, ол-ла черинче тырыкыланып бады кээр ындыг тенчүлүг дээскиннигни кылган. Аэродромда көрүкчүлер барык чок-даа болза, чон херим-кажаа артындан кайгап көрүп турган. Заикинни кайгамчык хүндүлеп, диңмиттии-биле адыш часкап уткаан.

Индир чаны-биле эртип чыда, ол чыылганнарже хүлүмзүревишаан, мөгейип каап элээн каш цирк хевирин холу-биле ээлгир көргүскүлеп эрткен. Ынчан мен, азазы билир ийикпе ону, холумну өрү көдүрүпкеш, чүстерим бош ышкаш чайып турдум. Заикин мээң хол чайып турарымны көрүп кааш, бөкперлешкен кижилерни чымчак сеткил-биле доюлдура каапкаш, меңээ чедип кээп, чугаалады:

— Чүү боор ам, Лександра Иваныч, ужуптар бис бе?

Хадып турган, соогу кончуг. Деңзи чиигедир дээш, тонумну ужулгаш, солун саазыны эштип алдым. Оон ужар-хемеже чорупкан бис.

Олурары берге болган. Солагай талакы будум-биле так чыпшыр чөленип алыр демирни механик меңээ айтып берди. Оң талакы будум хостуг чоруур. Заикин менден чавыс черде бичии уруглар ширээзинде, мээң буттарымга «куспактадып» алган олурар.

Эпчок болганындан, оң талакы будум сириңейнип эгелээн. Ону чугаалаар дээримге, хүртүнү хөделдирипкен, хоржок болду, бир-ле чүвеге будумну күш-биле сы базыптарымга, ооң сирилээри чиде берди.

Ооң соонда черге кылаштаарымга, буттарым чиик апарган ышкаш кылдыр сактып келгеш, корга хона берген мен.

Бодумну, черден каш-каш метр өрү көдүрлүп, черже дүжүп кээп, чуглуп чоруп-чоруп, оон катап-ла бедип үнүп каар кандыг-ла-бир дириг аппарат кылдыр сактыр болган мен. Агаарга, душ болган бо мээң аян-чоруумнуң минута саны меңээ кончуг-ла даржыктыг боол чор. Ам кээп харын Заикин машиназын хенертен өрү үнер кылдыр күш-биле албадапты.

Удур каккан хат бисти ужудуп ойнаар саазын ышкаш кылдыр өрү көдүрүп үндүре берди. Бодаарымга, бис шимчеш дивейн турган ышкаш бис, а бистиң адаавыста довун индир, даш ханалар, ногаарарган шөлдер, ыяштар, фабрикалар хоолайлары аткаар маңнажып турган ышкаш.

Куду көөрүмге, хамык чүве, тоолда дег, каттырынчыг болгаш бичии болду. Кортканым чиде берген. Солагай талаже бар-ла чыдарывысты сактып чор мен. Чогум-на харын маңаа бис айыылдыг озал-ондакка таварышкан бис. Удур хадаан хат биске моон мурнунда өңнүүвүс болгаш дузалакчывыс турган, а кажан оргавыс хатче удур көрүндүрүп алырывыска, бистиң аарывыс илдең билдинип чорду. Хат оргадан сүре кагар.

Баштай Заикинни мен бажымдан бичии-ле куду кылдыр көрдүм. Оон хенертен ооң бажын мээң дискээм дужунда келгенин көрдүм. Ол-даа, мен-даа ам көңгүс корткас апарган бис, баштай харын коргуп турган бис. Бисти хөй өлген кижи ажааган еврей хөөрже аппар чыдарын пат элдепсинип кайгаан мен.

Ол берге үеде Заикинниң чүнү-даа эскербейн тоомча чок чорааның сөөлүнде билген мен. Хөлзеп дүвүрээриниң орнунга ужар-хеме биле ийи кижи-даа узуткаттынгай аан деп, Заикин бодап чораан боол-тур, чоруп-чоруп солагай талаже кандай болгаш сирлеш кылдыр ээпкен... Оон соонда чүгле чык-чак дээнин дыңнааш, ужудукчум черде чытканын көрген мен. Мен база ооң чанында чыдыр мен.

Ону мен тургуза соп келгеш, айтырдым:

— Канчап бардың, тала? Дириг сен бе?

Мээң айтырыымга, дораан харыылавазын бодаарга, үш-дөрт минута иштинде ол моорап калган чыткан-дыр. Оон деткерлип келгеш, баштай-ла эткен сөстери мындыг болган:

— Мотор бүдүн ирги бе?..

Ужар-хеме черже согуннадыр бадыпканда, кым-даа кортпааны элдеп болган. Бир-ле тоолда ышкаш, амытын, айыыл-ондак-даа сатышка кирбээн.

Чүү шаг болганда, черден туруп келгеш, корткан болбазык бис бе.

Ооң соонда Заикин буфетке шайлап оргеш, ыглапкан. Ол озал-ондакка мен буруулуг болгаш, Заикинни чазамыктап олурдум. Ооң салым-чолу ол-ла кежээ шиитпирлеттинген. Бижик-билиг чок-даа болза, угаангыр-сагынгыр, эрес-дидим кижини миллионер Пташников алышкылар кулдамыктап ажыглаар боданнар. Оон демги ужар-хемениң сегин гаражка тек шоочалап каапнар. Заикин эң баштай ужуткан машиназының оода барааның безин көөр дээш серайже кирип шыдаваан.

Ол дээрге эрткен-барган чүве-дир. Бижээни чазыглыг, аргажок-даа болза, чымчак сеткил сиңниккен чагааларны Заикин Симферопольдан бижээш, адаанга: «Сээң хүргүл Иваның» деп каар.

Мээң билбейн эң баштай олче хол чайыпканымдан ажыл чок артса-даа, ол меңээ черле хорадавас. Ынчалза-даа бир-ийи чыл болгаш ол, бодунуң аппарады-биле ыяап-ла ужудуп үнер дээрзинге шуут бүзүрээр мен. Чон магадап көрзүн дээш эвес, а ужар чүүлдүң ёзулуг шыңгыы маргылдаазынга киришкеш, адын ол өлүм чок болдурар дээрзинге бүзүрээр мен.

А мен канчаар мен! Ужар-хемеге моон соңгаар черле ужутпас мен...

АВА КЕЖИИ

Нямбуугийн НЯМДОРЖ, моол чогаалчы.

Эзеңгиге ийи будум чеде берзе,
Эжеш сапык улуг-даа бол ажырар бе?
Хамык чүүлдүң колун ылгап шыдашсыңза,
Хайыралыг «Ава» деп сөс ыдыктыын сен—
Ажыдар сен, алдын, мөңгүн аңаа четпес.
Ава кежии деңнеп четпес үнелелдиг
Агым хемден тереҥ болгаш сындан бедик

Ава чүрээн ёзулуг-ла оглу билир.
Айлар, чылдар эрткен тудум улам тода
Авыралдыг аваа өреҥ бодап кээр сен.
Айның, Хүннүң адаан орта чүү-даа аңаа
Кавыдашпас, ындыг улуг күчү-күш чок.
Кашпагайны, угаанныгны, күштүгнү-дээ
Ава кижи төрээн болгаш ындыг болган.

«Хураган-даа болзумза, кайы хире бедик-тир мен» деп фотоэтюд [автору Ондар Охемчик].

АҢЧЫЛАР, АҢНААШКЫН ДУГАЙЫНДА

Пөштү тооруундан көр,
Аңчыны олчазындан көр.
Одаа чок хонган аңчы орук билбезинге дөмей,
Олчазын чажырган аңчы оор-дургунга дөмей.
Шыргай аразында мыйысты ылгаар,
Сиген аразындан даашты ылгаар.

Баштың аң озалааш чоруур,
Баштың аңчы мурнап чоруур,
Чаш аңны кээргеп чор,
Аныяк аңчыны сургап чор.
Ийи аңның изи кожа-даа бол, чоруу ылгалдыг,
Ийи аңчының боозу дөмей-даа бол, олчазы ылгалдыг.

Алексей НУГУУРАК.

АЛДЫ ДУЮГ

Мээң кадайым Сайзаана согунага ындыг кончуг ынак эвес, а чеснокту хөлчок хүндүлээр. Шериг барган улуг оглувус база-ла аавазын дөзээн хевирлиг, согуналап тургаш быдаа хайындырып, эът-даа хаарып каарга, аңаа шоолуг хөөн чок,а чеснокту хлебтиң кадыг кыртынга дүрбүп-дүрбүп эндере-ле чип алыр. Ынчангаш чоок-кавы аалдардан суур кирип, чорук кылган кижилерге кадайымның чагыыр чүвези чеснок болур. Кедээ черлерге чеснок аймаа ховар кээр-даа болза кадайым ону черле үспес.

Сайзаананы чогум черле чеснокту чүү дээш хүндүлээрин айтырарымга, ол мынча деп харыылаар:

— Сээң бо-ла назы-харың улгаткыже, чүве билбезиңни черле кайгаар-дыр мен. Чесноктуң согунадан артык шынарлыын думчууңга ыяк кертип ап көр. Бирээде, ол кижиге согунадан артык чем чиир хөөн киирер шынарлыг. Ийиде, чемни амдан киирерде чедингири хөлчок, согуна ышкаш хөйнү ажыглавас сен, хензиг чүве-ле четчир. Ол безин акша-көпеекке камналга-дыр. Үште, эң-не үнелиг чүвези эм болур шынарлыы. Кыдыра деген грипп аймаан, ижин-шөйүндүнүң кыжа курттарының бажын билир болбазыкпе. Билдиң бе?

— Ынчаарга ам сээң думчуң суу төктүп, шүжүлээр апарып-тыр сен. Грипп бар-дыр, ону четтирер деп барыптыр сен. Бо бичии борбак чеснокту чаза чуура дайнааш, ажырыпкаш, изиг, сүттүг шайдан аартааш, дүктүг негей-биле ыяк шуглангаш, чыдывыт — деп, Сайзаана сүмелей-дир.

Ону ынчаар күүсеткен мен. Кижилерниң тыппазы чок, эртенинде оттуп келиримге, адак-бышкаам чиик-чиик. Артында-ла тынарымга, думчуум хос-хос. Ачызын көрген болгаш, чеснокту кадайым дег хөлчок хүндүлээр апарган мен. Аалдан үнүп, ыңай-бээр чорук кылырымда, сураглаар чүвем чеснок.

Бир-ле катап Чүрек-Тейде кыштаавыска чыдырывыста, аалга чиик машина халдып келди. Көрүп турарымга, машинадан бистиң совхозтуң профком даргазы Килчең Кижиир-оолович дүжүп келди.

Даргам-биле хол тутчуп мендилешкеним соонда, өгже-даа кирбейн чыдырывыста, кижим далаштыра берди:

— Сени алыр дээш келдим. Даарта Кызылга мурнакчы малчыннар слёдунга олуржур улус-тур бис. Эртежик чедери-биле дүрген дөгернип ап көр — диди.

Аалдан аъттанып турувуста:

— Чеснокттан арбыдадыр садып эккээрин утпас сен — деп, Сайзаана база катап сагындыра-дыр...

Хурал соонда, аалче куруг чанар эвес, чүү-хөө саттынып алыр дээш, Килчең Кижиир-оолович-биле базаарда ногаа садыынга келдивис. Элээн узун оочур соондан чедип келиривиске, мурнумга турган даргам яблоктар, шилде компоттар, пюрелер алды. Мен кадайым чагыын бодап, утпазы-биле делгеп каан чеснокче шыгаап алган тур мен. «Школага өөренип чорааш-ла, «ч» биле «ш» ылгаштырып албас болгаш бүдүү иштимде «чшес-нок» деп тода адаарын бодап-ла, катап-катап химиренип тур мен.

Шоодуг

— Силерге чүү херек? — деп, сарыг чаштыг кыс менче чиге көргеш, айтыра-дыр. Девидээн уум-биле:

— Ше-шес-нок — деп, шейүлдур, кагылдыр-ла адай кааптым.

Садыгжы кыс артыкы өрээлче маңнаан соонда, улуг саазында дуктүг дуюглар ораап алган үнүп келгеш, деңзиге сала каапты. Деңзиниң караан ылавылап көргеш, самбыңның борбак ыяштарын каш чүгген соонда:

— 2 рубль 42 көпеек — диди. Хорчээн уум-биле дүрген-не саңажы шаап алдым. Садыгжы кыс дуюглар көзүлбес кылдыр база бир улуг саазын-биле ораай шаап берди.

Колдуктапкаш, садыгдан үне базып келиримге, Килчең Кижиир-оолович рюкзагын чүктеп алган, мени манаан тур.

— Че, чоруп орар-дыр. Чолаачывыс манай берген боор — деп, кижим далаштыра берди.

Машинага барган, дуюгларны санап көөрүмге, алды санныг чүве болду. Садыгжы кыс мээң чугаамны «Шесть ног» деп билген хире. «Соора чугаалаан-дыр мен, халак, халак» —деп, чукшуум дырбап тур мен.

Дүне чанып келгеш дуюглар-биле болган таварылганы чугаалап бергеш, «Чеснок, чеснок» деп алган дээш, Сайзаананы буруудаттым.

Ол мээң хомудаанымны-даа тоор хире эвес, кара баары каткыже шуглак иштинде каттырып-ла чыдыр.

Танов МОНГУШ.

СОНУУРГАКТАРГА

АРЫГ АГААР ХОВАРТААН

Японияның кырында арыг агаар чыл санында 2,3 хуу эвээжеп турар. Ол чорук бөмбүрзектиң ол девискээрин космостуң хереледениишкининден камгалаар арганы оксунарынга чедирип турар. Мындыг коргунчуг медээни Киодо Цусин агентилели чонга тараткан.

Японияның эртемденнериниң санап турарын ёзугаар алырга, кол айыыл чуртта калбаа-биле ажыглап турары үлетпүр бүдүрүлгелеринден, соодукчу херекселдерден, химиктиг ашталгадан болгаш амыдырал хандырылганыг өске-даа техниказындан үнүп турар. Ол черлерниң агаарны боктандырып турарының уржуундан, черни космос хереледениишкининден камгалап турар «арыг агаар көжегези» үрелип турар.

Токио университединиң тускай шинчилел бөлүүнүң санааны-биле алырга, япон найысылалдың агаарында фреон дээр газ, кедээ ажыл-агыйы районнарындаазынга деңнээрге 44 катап хөй. Эртемденнерниң бадыткап турары болза, ындыг байдал чер бөмбүрзээниң соңгу чартыында чамдык черлерде база тургустунган.

Фреон газтарны бүдүрерин болгаш ажыглаарын кызырар дугайында хоойлу төлевилелин Японияда ажылдап кылган. Ооң-биле чергелештир ол бүдүмелдерни солуур өске айыыл чок чүүлдерни дилээри база көрдүнүп турар.

ДИНОЗАВРЛАРНЫҢ ЧУУРГАЛАРЫ ТЫВЫЛГАН

Монтан штаттың (АКШ) барыын талазында даглардан динозаврлар чуургаларының артынчызын Монтан университединден эртемденнер Джон Хорнер биле Джонс Гопкинс, Дэвид Вайсхэмпел тыпканнар. Барык үрелбээн ол тывышта дараазында чүүлдер бар: ооң назыны 80 миллион чыл, ол хирезинде улуг амытанның сөөгү, динозавр чуургазының карты болгаш чазылбаан 19 чуурга.

Ол дашталган тывыш ийи аңгы хевирлиг амытанныы болуп турар. Оларның бирээзи — өдүрек хаайлыг динозавр дугайында шагда-ла билдингир турган. Ооң чуургазының узуну 28 сантиметр чедип турар. А өске динозавр дугайында эртемденнер мурнунда чүнү-даа билбес турган. Ында артынчылардан алгаш көөрге, ооң мөчүзүнүң узуну 2,5 метр хире.

Бо ажыдыышкын динозаврларның чаа тыптып турган үезинден ооң улгатканынга чедир үени шинчилээр арганы берип турар деп, эртемденнер тайылбырлаан. Аныяк динозаврларның мөчүзү дыка ховар экспонат, чүге дээрге ооң сөөгү хээрек болганындан үр чытпас.

Монтанга ол тывышты 1984 чылда-ла тыпкан чүве-дир. Ону шинчилеп турганындан чарлавайн келген.

СЕС МУҢ ЧЫЛ МУРНУНДА

Сес муң чыл мурнунда орнукшуткан кижиниң базырыын ливан хоорай Джбейльдиң (Библос) чоогунга каскан. Эрик черде хөөржүттүнген ол кижиниң базырыында неолит культуразында өскелерниинге дөмейлешпес чүве хөй деп эртемденнер санаан.

Ливан университединиң профессору Таноис Наммурнуң журналистерге чугаалаанын ёзугаар алыр болза, ол базырыкта бир бай херээжен-биле ооң чеди чалчазын кады орнукшуткан деп турар.

[СЭТА-ның материалдарындан].

ӨСКЕРИЛГЕН ӨҢНҮКТЕР

Амыдыралдан чугаа

Арган-оол автовокзалга кээп, «чазактың саралазындан» чаала дүшкеш, чүү-хөөзүн алыр дээш, манап турган. Улуг автобустан улус үнүп турда, ана төнмес чүве.

Найысылалга чайын черле ындыг, ыш-бус чок апаар, агаар артында арыг. Ылаңгыя чаа чаашкын эрткен соонда чаагай-ла. Хүн таптыг-ла дал дүъш, ынчалзажок чалыныг изиг чок, демин диңмирээшкинниг чайык эрткен болгаш, агаар артында шыксымаар. Ол үп-саптыг рюкзагын ап алгаш, эктинче каарының кайызы чорда, бир-ле кижи артындан быктынче кадыш кылдыр иде каапкан. Кайгай аарак хая көрнүп кээрге, күдер-шыырак эр бо хүлүмзүрүп турган.

— Эки-и! Анатолий Аңгыракович!—дээш, демги эр мөге-шыырак холун сунган.— Меңнедипкен буруулуг болдум... Өршээп көрүңер. Таныырым кижи автобустан дүжүп чыдарга, амыр-мендизин айтырар, буянныг холун тудар дээш ынчалдым...

— Мендэ-э, ыңар! — деп, мендиге харыылавышаан, Арган-оол арай аңгадай берген турган.

— Мени таныыр тур силер бе?— деп, демгизи чугаалаан. Барыын чурттуг Пактаар-оол мен-не болгай мен. Ол дээрге мээң чонум берген шолазы ышкажыгай. Адам адаан алыс адымны Аганак дээр...

— А-а, ам-на сагыжымга кирип келди!— деп, Арган-оол алгыра берген. — Амдыыгы Аганак ышкажыл сен? Уваа, каш кыш, каш чай эртпээн дээр! Уттундура берип-тир. Көрүшпээнивистен бээр үе-дүп болган.

— Чаа, Аңгыракович, дөө ол сандайга олурупкаш, таптыг хөөрежир-ле болгай.

Оон чоруткаш, нелээ барып вокзал хөлегезинде узун сандайга саадапканнар. База бир чүъктеглиг кижиниң барааны көстүп, оларже шиглей кел чоруй, ара доктаай берген. Аганак ону топтап көрүп олура, кыйгыра берген:

— Эй, Көшкен! Монгуш Көшкен! Бээр кел, мында олут белен! Манап олур бис.

Үе-дүптен таныш үш өңнүктер ынчап аңаа ужуражы берип-тирлер. Пактаар-оол Барыындан, Арган-оол Бии-Хемден, а Көшкени Өвүрден келген.

— Ой эжен, бо эрлерни але! —деп, Монгуш Көшкени амырап хөөрээн.— Канчап мында четкилеп келгениңер ол!

— Ана чагып каан дег көрбес сен бе! Душ болуп таваржы бердивис. Баштай харын сен чок болдуң. Оон көөрүмге, дөө ол чоруп ор сен.

Олар орта олура, эрткен үезин, боттарының канчап таныжа бергенин ам сактып чугаалажырга, ана дүште-түлде бооп турган ышкаш болган.

— Баштайгы хүнүвүстү сактып олур-ла силер ыйнаан!— деп, бир дугаарында улуг назылыы Арган-оол хөөреп үнген.

— Енисейниң эриинге-ле болгай — дээш, Пактаар-оол боданган шинчилиг кезек олурган. Оон уламчылаан:— Кылаң караның хайы-ла ыйнаан. Үш кожуун чурттуг үш таныышпас аңаа душчуп, таныышчык бис.

— Ооң түңнели — ээриктер сергедир чер ийик бе?— деп, Көшкени аңаа улаштырган.

— Эртенинде миннип келген болдувус чоп?—деп, Арган-оол немеп каан.— Халаптыг чүве-ле болгай, харын.

— Ооң соонда-ла хире-хире ужурашканда, «демдеглээр» турган бис але?— деп, Көшкен хөөн чок чугаалаан.— Ам ону сагынгаш чоор. Эрткен чүве эртер, барган чүве баар. Ол-ла.

— Шынап-ла шаанда арагалап чорааным ам сактыырымга, ана коргунчуг дүш-түл ышкаш боор-дур. Ынчангаш ону сактыр хөңнүм чок апарган. Ында чырык, эки чүве чүү боор...

— Силерниң ооңар чөп—деп, Аганак каттышкан.— Ынчалзажок оон чогуур түңнелди кылыр апаар. Ол харын өөредиг, кичээндириг болур.

— Шаанда бистиң чүге ынчаар чазыйлаан чүве дег, шымдылап арагалап чорааныывысты ам пат-ла кайгаар кижи-дир мен — деп, Көшкен шын сеткили-биле билинген.— Кижи бодун быжыг туттунарга, тура-соруктуг болурга, арага төктүп-даа чыдырда, ону ижер хөөн безин чок, харын-даа ческинер апаар боор чүве-дир. Кол-ла чүве —боттуң тура-соруундан хамааржыр деп билдим.

— Бир эвес шаанда мынчаар ужурашкан болза, ыяап-ла «демдеглээр» турган бис але? —дишкеш, үш эр боттарын кыжыраан хевирлиг каттырышкан.

— Ол черле чүү ындыг бак чаңчыл дээр силер? Анаа-ла арага ижериниң сылдаа ышкажыл...

— Шаг шаа-биле турбас, дижир болгай— деп, Арган-оол чугаалаан.— Ам үе өскерилген-дир. Кижи бүрүзү эде тургустунуп турар. Оон ыңай арагалаар чорукка болгаш алкоголизмге удур демисел дугайында чазактың Чарлыы чонга чаагай салдарны чедирген. Ам араганы талоннап садар амыр ышкажыл. Мурнунда ышкаш кудумчуга ээзирик кижи-даа көзүлбес боор-дур.

— Бетин кыдыы бо Пактаар-оолду ап көрээлиңер даан— деп, Көшкени хөөрээн.— Кайы хире өскерилген-дир. Шаанда арагалап чорда ана думаа-халаң, чудаңгы, чамныг-хирлиг чүве болгай. Ам артында кылайып каап-тыр. Баштай көргеш, көңгүс таныывайн бар частым. Биеэги чудаңгы Пактаар-оол кайда дээр сен, ёзулуг арыг-тас Аганак апарган ышкажыл. Чазактың Чарлыының ачызы ол-дур.

— Шынап-ла ындыг, ха-дунма—деп, Аганак аңаа каттышкан.—Арагалап чорда шуут чудаңгы турдум. Ол бак чаңчылдан чарылган соонда, ана амырадым. Артында ажылдап турда, арлыр, чиик адак дивес силер бе.

— Ындыг болур ужурлуг — деп, адак сөөлүнде Арган-оол түңнээн.— Силер-даа аныяк улус ажыг сугдан адырылгаш, амырадыңар. Ам черле үениң негелдези ынчап барган. Кым-даа эде тургустунмас болза хоржок. Мен-даа пенсиялаан, чазактың азыралынче кирген, ооң буян-кежиин четтирер апарган кижи болгай мен. Баштай бир каш чылда ажылдавайн олуруп келдим. Ам катап ажылдай бердим. Анаа олуруп болбаан чүве-дир. Ол-даа болза, мээң эде тургустунганым ол ыйнаан...

Үш өңнүктер аңаа шаанга-ла кирип хөөрешкеннер. Эрткен-барган үезин, амгы ажыл-ижин, амыдырал-чурттаалгазын чүве арттырбааннар.

К. АРАКЧАА.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

МАРТ 26-ДА
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута». 8.35— О. Денисенконуң күүселдезинде шеандакы романстар. 8.00 —Озал-ондак чок шимчээшкин дээш. 9.30 — «Эш Серго». «Олар баштайгылар турган» деп белүктен телефильм. Күрүнениң алдарлыг ажылдакчызы С. Орджоникидзе дугайында. 10.05 — ССРЭ-де Индияның фестивалы. «Рамлила». «Рамаяна» эпоска тургускан танцылыг шии. Чапсарда (11.00) — Мультфильмнерниң баштайгы көргүзүү. 12.15 — Амгы делегей болгаш ажылчын шимчээшкини. 12.45 — «Бүгүдеге болгаш кижи бүрүзүнге». Аалчылар бажыңнарында хандырылганы экижидериниң эргежок чугулазының дугайында 13.30 — «Дириг амытаннар дугайында». 14.30 — Бөгүн делегейде. 14.50 — «Бүгү-эвилелдиң XIX партконференциязынга уткуштур». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. «Бүзүрээр болгаш билир». 16.10 — Чайгы теже шилчиир дугайында. 16.20 — ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының экономика институдунуң директору Л. И. Абалкин-биле ужуражылгашкын. 18.05 — Фильм-концерттиң баштайгы көргүзүү. 18.25 — Делегей амыдыралының редакциязы көргүзүп тур. «9-ку студия». 19.25 — Мультфильмнер. 20.00 — Фигурлуг чүгүрүлээшкин. Делегей чемпионады. Эр кижилер. Хостуг программа. 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45 — М. Горькийниң төрүттүнгенинден бээр 120 чыл болганынга. Он дөрт сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. «Клим Самгин». 21.55 —23.30 —«Дүн ортузунга чедир болгаш ооң соонда».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.15 — «Перспектива». Теле-допчулал. ЧССР телевидениезиниң эртем-тайылбырлыг программазы. 9.05 — Театр телеабонементизи. Н. В. Гоголь. «Ревизор». 9.55 — Эде тургустунуушкун болгаш эрге. 10.10 — «Кадыкшыл». 10.55 — Шажын болгаш политика. 11.30 — Чуртта, Чер. 12.30 — — Эртем-тайылбырлыг фильмнер. 13.35 — «Бүзүренчиг-дее болза, элдептиг». 14.35 — Улусчу чогаадылганың «Радуга» телепрограммаларының делегей фестивалы. «Кваг-Хир» (Нигерия). 15.05 — «Бо элдептиг оран». Р. Брэдбериниң «Телеэлектри дугайында ырлап тур мен» деп рассказын ёзугаар. 16.00 — Уттундурбас музыкалыг кежээлер. Е. Образцова ырлаар. 16.30 — Мультфильмнер. 17.00 — «Ынакшылдың кулу». Уран-чечен фильм. 18.35 — Сээң сонуургалдарың. Телефильмнер. 19.25 — Канчаар дыштанып турар бис. Иваново хоорайның чурттакчыларының хостуг шагын шын организастаар дугайында. 20.00 — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 — Реклама. 20.20 — Док. фильм экраны. 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45 — 23.20 —Инженерлер корпузу.

Редактор
В. С. ШАРАВИИ.

АГААР

Республикага бүргеп, аязыр. Хүндүс чамдык черлерге биче чаар. Соңгу-барыын чүк углуг хаттың дүргени секундада 5—10 метр. Дүне 8—13, чамдык черлерге 15—20 градус соор. Хүндүс 2 градус чылыгдан 3 градус чедир соор.

Кызылга булуттап, аязыр. Чагбас. Соңгу-барыын чүк углуг хаттың дүргени секундада 5—10 метр. Дүне 9—11 градус соор, хүндүс 0—2 градус чылыг.

Автооруктарда чамдык черлерге биче хар чаар. Көстүрү 2—4 км. Тайгактаар.

КИНО

МАРТ 26-ДА

«НАЙЫРАЛ»: «Неизвестная женщина» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30, Бичии залга: «Ну, погоди!», 9.30, 11.30, «Новые амазонки» 13.40, 15.30, 17.20, 19.10 шактарда.

«ПИОНЕР»: Киносборник 9.00, 12.00, «Тайна старого чердака» 10.20, 13.20, 15.00, «Выбор» 17.20, «Семь самураев» 20.20 шактарда.

«ВОСТОК»: «Человек с бульвара Капуцинов» 13.00, 15.00, 20.00, «Джек Восьмёркин — «американец» 17.00, шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Кто идёт по следу» 10.00, Киновечер посвященный творчеству Индии 19.20, «Парама» 13.40, 16.30, 19.20 шактарда.

АВТООРУК ТЕХНИКУМУНГА: «Хорошо сидим» 18.00 шакта.

Адрезивис: 667000
Кызыл хоорай,
Красноармейская
кудумчузу, 100.

ШЫННЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

КИЛДИСТЕРНИҢ партийжи амыдырал килдизиниң 3-36-82, совет тургузуг килдизиниң 3-37-11, үлетпүр килдизиниң 3-36-73, чагаа килдизиниң 3-39-03, культура килдизиниң 3-39-15, кедээ ажыл-агый килдизиниң 3-41-16, социал айтырыглар килдизиниң 3-41-23, корректорларның 3-37-11, бухгалтерияның 3-43-41, солун келбейн барганда 2-32-75-че долгаар.

Чылда 300 катап үнер.
Хемчээли 2 парлалга амазы.
Тиражы 24637 экз.
Солуннуң индекизи 54241.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы, Кызыл, Щетинкин биле Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг 2786. ТС — 00669.